

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

“KƏLBƏCƏR RAYONUNUN HEYVANDARLIQ
TƏSƏRRÜFATLARINDA MÜHASİBAT UÇOTU VƏ AUDİTİNİN
TƏŞKİLİ MƏSƏLƏLƏRİ”
mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

Hacızadə Turqut Mayıs

BAKİ - 2022

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

BMDM-in direktoru
i.ü.f.d., dos. Əhmədov Fariz Saleh oğlu
_____ **imza**
“ ____ ” _____ **2022-ci il**

“KƏLBƏCƏR RAYONUNUN HEYVANDARLIQ
TƏSƏRRÜFATLARINDA MÜHASİBAT UÇOTU VƏ AUDİTİNİN
TƏŞKİLİ MƏSƏLƏLƏRİ”

mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

İxtisasın şifri və adı: 060402-Mühasibat uçotu və audit

İxtisaslaşma: “İstehsal sferasında mühasibat uçotu və audit”

Qrup: 406

Magistrant:
Hacızadə Turqut Mayis
oğlu
_____ **imza**

Elmi rəhbər:
i.e.d., prof. İsmayılov Niyazi Musa
oğlu
_____ **imza**

Proqram rəhbəri:
i.ü.f.d. Vəliyev Cəbrayıl Xəlil
oğlu
_____ **imza**

Kafedra müdiri:
i.e.d., prof. Kəlbəliyev Yaşar Atakişi
oğlu
_____ **imza**

BAKİ - 2022

Elm andı

Mən, Hacızadə Turqut Mayıs oğlu and içirəm ki, “Kəlbəcər rayonunun heyvandarlıq təsərrüfatlarında muhasibat uçotu və auditinin təşkili məsələləri” mövzusunda magistr dissertasiyasını elmi əxlaq normaları və istinad qaydalarına tamamilə riayət edərək və istifadə etdiyim mənbələrin hamısını ədəbiyyat siyahısında əks etdirərək yazmışam.

KƏLBƏCƏR RAYONUNUN HEYVANDARLIQ TƏSƏRRÜFATLARINDA MÜHASİBAT UÇOTU VƏ AUDİTİNİN TƏŞKİLİ MƏSƏLƏLƏRİ

XÜLASƏ

Tədqiqatın aktualığı: Heyvandarlıq təsərrüfatlarında mühasibat uçotu və auditin təşkili üçün ölkəmizdə mühüm addımlar atılır. Bu təsərrüfat sahəsində mühasibat uçotunun və auditin təşkilinin metodikasının və praktiki qaydalarının öyrənilməsi kənd təsərrüfatı və aqrar sahədə mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Tədqiqatın məqsədi: Tədqiqatın əsas məqsədi heyvandarlıq təsərrüfatlarında mühasibat uçotu və auditin təşkilinin metodiki və praktiki qaydalarının öyrənilməsidir.

İstifadə olunmuş tədqiqat metodları: Dissertasiya mövzusunda tədqiqat işinin tədqiqi prosesində iqtisadi-statistik təhlil, müşahidə, qruplaşdırma və müqayisə, məntiqi və elmi ümumiləşdirmə, müqayisəli və sistemli təhlil, analiz və s. metodlardan istifadə olunubdur.

Tədqiqatın informasiya bazası: Kənd təsərrüfatı və heyvandarlıq sahələrində mühasibat uçotu və auditin təşkilinə dair yerli alimlərin kitab nəşrləri, Azərbaycan dövlət statistika komitəsinin statistik məlumatları və materialları, göstərişləri və başqa normativ aktları, o cümlədən elmi-tədqiqat işlərinin yekunları, təklif və məsləhətləri əhatə edir.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri: Hal-hazırda Azərbaycanda və dünyada olan pandemiya ilə bağlı kitabxanaların işləməməsi ən əsas məhdudiyyətlərdən biridir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi və praktiki nəticələri: aşağıda göstərilənlərdən təşkil olunmuşdur:

- Heyvandarlıq təsərrüfatlarında resursların idarə edilməsi və şəffaflığın təmin olunmasında mühasibat uçotu və auditin rolu öyrənilmişdir;

- Kəlbəcər rayonunun heyvandarlıq təsərrüfatlarında mühasibat uçotu və auditin təşkilinin metodiki və praktiki qaydaları müəyyənləşdirilmişdir.

Nəticələrin istifadə oluna biləcəyi sahələr: Qazanılmış nəzəri və praktik müddəalardan, təkliflərdən Azərbaycanda heyvandarlıq təsərrüfatlarında mühasibat uçotu və auditin təşkilinin aparılması, bu prosesdə metodiki və praktiki qaydalarının müəyyənləşdirilməsinə aid qərarların seçilməsinə digər ölkə ərazilərində bu təsərrüfat növü üzrə mühasibat uçotu və auditin təşkilində səmərəli şəraitin yaradılmasında istifadə oluna bilər.

Açar sözlər: mühasibat uçotu, audit, heyvandarlıq təsərrüfatı, maliyyə şəffaflığı

ORGANIZATIONAL ISSUES OF ACCOUNTING AND AUDITING IN LIVESTOCK FARMS OF KALBAJAR DISTRICT

SUMMARY

The actuality of the subject: Important steps are being taken in our country to organize accounting and auditing of livestock farms. It is important to study the methodology and practical rules of accounting and auditing in this area of agriculture.

Purpose and tasks of the research: The main purpose of the study is to study the methodological and practical rules of organization of accounting and auditing in livestock farms.

Used research methods: In the process of research work on the dissertation, economic-statistical analysis, observation, grouping and comparison, logical and scientific generalization, comparative and systematic analysis, analysis, etc. methods were used.

The information base of the research: Covers books by local scholars on the organization of accounting and auditing in agriculture and animal husbandry, statistical information and materials of the State Statistics Committee of Azerbaijan, guidelines and other regulations, as well as the results of research, proposals and advice.

Restrictions of research: One of the main limitations is the non-functioning of libraries in Azerbaijan and around the world due to the pandemic.

The novelty and practical results of investigation: composed of the following:

- The role of accounting and auditing in resource management and transparency in livestock farms has been studied;

- Methodological and practical rules of organization of accounting and audit in livestock farms of Kalbajar region have been defined.

Scientific-practical significance of results: The theoretical and practical provisions, proposals, concrete concentrations can be used to create effective conditions for the organization of accounting and auditing of livestock farms in Azerbaijan, the selection of decisions on the definition of methodological and practical rules in this process in other countries.

Keywords: accounting, auditing, animal husbandry, financial transparency

İXTİSARLAR VƏ İŞARƏLƏR

AR	Azərbaycan Respublikası
MGHH	Mənfəət və ya zərər və digər məcmuə gəlir haqqında hesabat
SFR	Maliyyə vəziyyəti haqqında hesabat
ÜDM	Ümumi Daxili Məhsul

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ.....	8
I FƏSİL. HEYVANDARLIQ TƏSƏRRÜFATLARINDA MÜHASİBAT UÇOTU VƏ AUDİTİN TƏŞKİLİNİN NƏZƏRİ VƏ PRAKTİKİ ƏSASLARI	11
1.1.Müasir dövrdə heyvandarlıq təsərrüfatlarında resursların idarə edilməsi və şəffaflığın təmin olunmasında mühasibat uçotu və auditin rolu.....	11
1.2. Kəlbəcər rayonunun heyvandarlıq təsərrüfatlarında mühasibat uçotu və auditin təşkilinin metodiki və praktiki qaydaları	16
1.3. Heyvandarlıq təsərrüfatlarında mühasibat uçotu və auditin təşkilində konseptual sxeminin qurulmasının ümumi metodoloji prinsipləri.....	21
II FƏSİL. HEYVANDARLIQ TƏSƏRRÜFATLARINDA MÜHASİBAT UÇOTUNUN TƏŞKİLİ METODİKASI VƏ ONUN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ	27
2.1. Mühasibat uçotunun təşkilinin ümumi prinsipləri və yeni hesabat vermə formalarının hazırlanması	27
2.2. Heyvandarlıq təsərrüfatlarında ilkin uçotun stimullaşdırılması, əməliyyatların sənədləşdirilməsi və sənəd dövriyyəsinin təkmilləşdirilməsi	34
2.3. Heyvandarlıq təsərrüfatlarında tətbiq olunan hesablar planı və mühasibat uçotu registrləri	39
2.4. Mühasibat uçotunun təkmilləşdirilməsinin əsas istiqamətləri	42
III FƏSİL. HEYVANDARLIQ TƏSƏRRÜFATLARINDA ŞƏFFAFLIĞIN TƏMİNATÇISI HESAB OLUNAN AUDİTİN TƏŞKİLİ PROBLEMLƏRİ	46
3.1. Maliyyə şəffaflığının təminatçısı sayılan auditin məqsədi və vəzifələri	46
3.2. Heyvandarlıq təsərrüfatlarında auditin planlaşdırılması, təşkili və başa çatdırılması	50
3.3. Daxili nəzarət sisteminin səmərəliliyinin optimallaşdırılması problemləri	55
NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR	60
İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI.....	63
Cədvəllərin siyahısı	66
Şəkillərin siyahısı	66
Sxemlərin siyahısı	66
Qrafiklərin siyahısı.....	66

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı: Heyvandarlıq təsərrüfatlarında mühasibat uçotu və auditin təşkili üçün ölkəmizdə mühüm addımlar atılır. Bu təsərrüfat sahəsində muhasibat uçotunun və auditin təşkilinin metodikasının və praktiki qaydalarının öyrənilməsi kənd təsərrüfatı və aqrar sahədə danılmaz rolu vardır. Müasir dövrdə heyvandarlıq təsərrüfatlarında resursların idarə edilməsi və şəffaflığın təmin olunmasında mühasibat uçotu və auditin rolu danılmazdır. Lazımı informasiya mənbələrinin araşdırılması və təhrif edilmiş mənbələrin aradan qaldırılması, mühasibat uçotunun aparılması zamanı lazımı faktorlardır. Heyvandarlıq təsərrüfatlarında uçot sənədlərinin hazırlanması, sənəd dövriyyəsinin təşkili və idarə olunması yaxşı mənimsənilmiş mühasibat uçotu prosesi əsasında mümkündür. Bunun üçündə ölkə regionları ərazilərində aparılan təsərrüfat təcrübələrinə nəzər salmaq lazımdır. Digər ölkə təcrübələrində mühasibat uçotu sənədlərinə nəzər yetirərək, ölkəmizdə tətbiq etmək daha effektiv olardı. Məhz mövzumuzun aktuallıq prinsipində sırf heyvandarlıq təsərrüfatlarında mühasibat uçotunun və auditin təşkilidir.

Problemin qoyuluşu və öyrənilmə səviyyəsi: Tədqiqat işinin öyrənilməsində yerli iqtisadçı alimlərin araşdırdıqları kənd təsərrüfatında mühasibat uçotu və auditin təşkili prinsiplərinə nəzər salınmışdır. Q. Ə. Abbasov, R. Atakişiyev, R. Fətullayev, Q. Bədəlov, İ. V. Əhmədov, F. B. İsgəndərov, F. T. Nadirov, Abbasov İ.M, Məmmədov İ.A, Cabbarov A.S. və sair digər alimlərin nəşrlərinə nəzər yetirilərək, heyvandarlıq təsərrüfatlarında mühasibat uçotu və auditin təşkilinin metodiki və praktiki qaydaları öyrənilmişdir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri: Tədqiqatın əsas məqsədi heyvandarlıq təsərrüfatlarında mühasibat uçotu və auditin təşkilinin metodiki və praktiki qaydalarının öyrənilməsidir.

Əsas məqsədə uyğun olaraq da, aşağıdakı vəzifələrin icrası ediləcəkdir:

- Heyvandarlıq təsərrüfatlarında resursların idarə edilməsi və şəffaflığın təmin olunmasında mühasibat uçotu və auditin rolunun öyrənilməsi;

- Kəlbəcər rayonunun heyvandarlıq təsərrüfatlarında mühasibat uçotu və auditin təşkilinin metodiki və praktiki qaydalarının müəyyənləşdirilməsi;
- Heyvandarlıq təsərrüfatlarında mühasibat uçotu və auditin təşkilində konseptual sxeminin qurulmasının ümumi metodoloji prinsiplərinin öyrənilməsi;
- Mühasibat uçotunun təşkilinin ümumi prinsipləri və yeni hesabat vermə formalarının hazırlanması;
- Heyvandarlıq təsərrüfatlarında ilkin uçotun stimullaşdırılması, əməliyyatların sənədləşdirilməsi və sənəd dövriyyəsinin təkmilləşdirilməsi;
- Heyvandarlıq təsərrüfatlarında mühasibat uçotunun təkmilləşdirilməsinin əsas istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi;
- Heyvandarlıq təsərrüfatlarında auditin planlaşdırılması, təşkili və başa çatdırılması.

Tədqiqatın obyektı və predmeti: Tədqiqat işinin obyektı heyvandarlıq təsərrüfatlarında mühasibat uçotunun və auditin aparılmasında ilkin uçotun stimullaşdırılması, əməliyyatların sənədləşdirilməsi və sənəd dövriyyəsinin təkmilləşdirilməsi qaydalarıdır.

Predmeti isə heyvandarlıq təsərrüfatlarında mühasibat uçotu və auditin təşkilinin metodiki və praktiki qaydalarının müəyyənləşdirilməsi prinsipləridir.

Tədqiqat metodları: Dissertasiya mövzusunun tədqiqi prosesində iqtisadi-statistik təhlil, qruplaşdırma və müqayisə, müşahidə, məntiqi və elmi ümumiləşdirmə, müqayisəli və sistemli təhlil, analiz və s. metodlardan istifadə olunubdur.

Tədqiqatın informasiya bazası: Kənd təsərrüfatı və heyvandarlıq sahələrində mühasibat uçotu və auditin təşkilinə dair yerli alimlərin əsərləri, Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsinin statistik məlumatları, göstərişləri və başqa normativ aktları, o cümlədən elmi-tədqiqat işlərinin yekunları, təklif və məsləhətləri əhatə edir.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri: Hal-hazırda Azərbaycanda və dünyada olan pandemiya ilə bağlı kitabxanaların işləməməsi ən əsas məhdudiyyətlərdən biridir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi: aşağıda göstərilənlərdən təşkil olunmuşdur:

- Heyvandarlıq təsərrüfatlarında resursların idarə edilməsi və şəffaflığın təmin olunmasında mühasibat uçotu və auditin rolu öyrənilmişdir;
- Kəlbəcər rayonunun heyvandarlıq təsərrüfatlarında mühasibat uçotu və auditin təşkilinin metodiki və praktiki qaydaları müəyyənləşdirilmişdir;
- Heyvandarlıq təsərrüfatlarında mühasibat uçotu və auditin təşkilində konseptual sxeminin qurulmasının ümumi metodoloji prinsiplərinin öyrənilmişdir;
- Heyvandarlıq təsərrüfatlarında mühasibat uçotunun təkmilləşdirilməsinin əsas istiqamətlərinin müəyyənləşdirilmişdir.

Nəticələrin praktiki əhəmiyyəti və tətbiq sahələri: Alınmış nəzəri və praktik müddəalardan, təkliflərdən, konkret ümumiləşdirmələrdən işğaldan azad edilmiş rayonlarda heyvandarlıq təsərrüfatlarında səmərəli şəraitin yaradılmasında, həmçinin mühasibat uçotu və auditin təşkili zamanı düzgün idarəetmənin həyata keçirilməsində tədqiqat işində aparılan metodiki və praktiki qaydalardan istifadə oluna bilər.

I FƏSİL. HEYVANDARLIQ TƏSƏRRÜFATLARINDA MÜHASİBAT UÇOTU VƏ AUDİTİN TƏŞKİLİNİN NƏZƏRİ VƏ PRAKTİKİ ƏSASLARI

1.1. Müasir dövrdə heyvandarlıq təsərrüfatlarında resursların idarə edilməsi və şəffaflığın təmin olunmasında mühasibat uçotu və auditin rolu

Kənd təsərrüfatı ölkə iqtisadiyyatının ən mühüm sahəsidir və ümumi iqtisadi artımda mühüm rol oynayır. O, əsasən kənd təsərrüfatını və bir çox sənaye sahələrini xammalla təmin edir. Kənd təsərrüfatının qarşısında duran ən mühüm vəzifələr:

- Kənd təsərrüfatının davamlı inkişafını, dayanıqlığını və rəqabət qabiliyyətini təmin etmək;

- İnsanların xammala və qidaya olan tələbatını tam ödəmək üçün əkinçilik və heyvandarlığın səmərəliliyini artırmaq;

- Kənd təsərrüfatı istehsalı üçün lazımi milli ehtiyatlar yaradılmalıdır.

Kənd təsərrüfatında mühasibat uçotunun tənzimlənməsinə təsir edən əsas amil onun spesifik xüsusiyyətlərindən irəli gəlir ki, bunlardan biri də istehsal prosesinin müddətidir. Məsələn, elə yerlər var ki, istehsal bu il başlayıb, gələn il bitir. Həmçinin bəzi kənd təsərrüfatı sahələrində istehsal mövsümi xarakter daşıyır. Bu o deməkdir ki, il ərzində əmək ehtiyatlarından, kənd təsərrüfatı texnikasından, toxumdan, yemdən, mineral gübrələrdən və digər materiallardan qeyri-normal (müntəzəm) istifadə olunur. Bu, daha yüksək təmirlə nəticələnir.

Kənd təsərrüfatının əsas xüsusiyyəti istehsal və satışdan dolayı və mövsümi gəlirlərdir. Kənd təsərrüfatı müəssisələrindən fərqli olaraq istehsal və satış xərcləri (ayda bir dəfə) yalnız ilin sonunda hesablanır və istisnalar müəyyən edilir ki, bu da onların faktiki maya dəyərinə və maliyyə nəticələrinə çatdırılması deməkdir.

Ticarət qrupuna kənd təsərrüfatı sektoru daxildir. Ona görə də bu sahədə hesablar Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyi tərəfindən qəbul edilmiş beynəlxalq maliyyə hesabatları standartlarına uyğun təşkil edilir (<https://e-qanun.az/framework/34909>). Kənd təsərrüfatında mövsümi tərəddüdlər səbəbindən əmək vahidləri uzun müddət təbiət hadisələrinə məruz qalır. Bu səbəbdən fabriklərdən fərqli olaraq iş vaxtı istehsal vaxtı ilə bağlı deyil. İlin müəyyən

vaxtlarında məhsulla birlikdə süslük ili də olur. Bu xüsusiyyətləri nəzərə alaraq, kənd təsərrüfatında mühasibat uçotunun bəzi səciyyəvi xüsusiyyətləri vardır. Birincisi, il ərzində satınalmaların qiymətləndirilməsi statistik əhəmiyyətli amildir. Mallar ilin büdcə xərcləri ilə qiymətləndirilir.

Mühasibat uçotunda daha bir amil əsas əmək növü (taxıl, ərzaq) və əmtəə komponenti olan “hazır məhsul” 204/2 (<https://e-qanun.az/proqramlaşdırma/34909>). Çünki toxumun, xammalın mənbəyi onun öz istehsalıdır. Məlumat kitablarında bitki qalıqları təyinatına görə fərqli şəkildə müalicə olunur: ərzaq, toxum və məhsullar və satış üçün satıla bilən məhsullar.

Mühasibat uçotunun başqa bir fərqləndirici xüsusiyyəti anbarda materialların yığılması və yüklənməsi, habelə onun yolda hərəkəti və anbarın idarə edilməsini qeyd edən uçot sistemidir. Statistikanın əsas qaydalarından biri ərəzidə heyvanların növlər və heyvan texniki (cinsi yaş) sinifləri üzrə çoxalma və hərəkətinin uçotunun aparılmasıdır. Heyvanların kökəlməsinə və böyüməsinə və ya saxlanmasına çəkilən xərclər uçota alınır, heyvanların birbaşa çəkisi hesablanır və bu təcrübələrə nəzarət etmək üçün çəki artımı hesablanır, mal-qaranın əsas sürüyə təhvil verilməsi, satışı və təmir işlərinin faktiki sayı hesablanır.

2017-ci ildə bitkiçilik və heyvandarlıq məhsulları üçün taxıl və əmtəə inventarının hazırlanması üçün Q-01 “Məhsul üçün yaxşı hazırlanıb” yekun hesabatı hazırlanmışdır (<https://e-qanun.az/framework/34909>). 202 Nö-li “İstehsal məsrəfi” İcmal Hesabında əsas kənd təsərrüfatı vahidlərinin maya dəyərinin uçotu üçün “Bitkiçilik” və “Heyvandarlıq” subhesabı açılmışdır.

Kənd təsərrüfatı sahəsində statistika sektorunun qarşısında duran vəzifələr aşağıdakılardır (Abbasov İ.M., Məmmədov İ.Ə., Cabbarov A.S. 2017: s.73-74):

1. Resurslardan, kənd təsərrüfatı texnikalarından, məhsuldar heyvandarlıqdan və digər davamlı resurslardan səmərəli istifadəni idarə etmək;
2. Kənd təsərrüfatı məhsullarının vaxtında qəbulunu və əhaliyə satış prosesinin həyata keçirilməsini təmin etmək;
3. Kənd təsərrüfatı istehsalının uçotunun və faktiki məsrəflərin uçotunun düzgün təşkili;

4. Əməliyyatların maliyyə nəticələrinin dəqiq müəyyən edilməsi, mənfəətin bölüşdürülməsi və büdcə öhdəliklərinin vaxtında yerinə yetirilməsi;

5. Hesabatların vaxtında hazırlanması və təqdim edilməsi.

Kənd təsərrüfatı statistikasındakı fərqlərlə yanaşı, ümumi (oxşar) xüsusiyyətlər də mövcuddur. Buraya aktivlər, tikililər və avadanlıqlar, inventar, pul vəsaitləri, amortizasiya və inventarların hesabları daxildir. Həmçinin kənd təsərrüfatında eyni tipli ilkin qeydlərdən (göstərilir), eyni cədvəllərdən, eyni jurnalist hesab yazılarından istifadə edirlər. İstehsal və təsərrüfat fəaliyyətinin bioloji ehtiyatlar və onun spesifik xüsusiyyətlərinin uçotunda müəssisənin rolu (<https://e-qanun.az/framework/34909>) mühasibat uçotu sisteminin birinci hissəsinin 13-cü bölməsinə aiddir.

Şirkət tərəfindən bioloji resursların müəyyən edilməsi üçün istifadə olunan meyarlara aşağıdakılar daxildir (Abbasov İ.M., Məmmədov İ.Ə., Cabbarov A.S. 2017: s.74-75):

A) keçmiş hadisələrin fonunda şirkətin aktivlərini idarə etmək bacarığı;

B) əmlakla bağlı gələcək maliyyə faydalarının şirkətə daxil olması ehtimalı;

C) Əmlakın ağlabatan dəyəri etibarlı şəkildə ölçülə bilər.

Bu meyarlara cavab verən aktivlər qənaətcildir.

“Üzvi məhsullar” uçotu cədvəlinin 13-cü bəndinə aşağıdakı hesablar daxildir:

131 “Bioloji resurs dəyəri”.

132 Nöli “Yığılmış amortizasiya və bioloji ehtiyatların itkisi”.

131 Nö-li «Bioloji mülkiyyətin dəyəri» sintetik hesabında sənayedə istifadə olunan bitki və heyvanların hərəkəti ilə bağlı bütün məlumatlar daxildir.

131 Nö-li “Bioloji ehtiyatların dəyəri” Konsolidə Edilmiş Hesabında aşağıdakı subhesablar açılır:

131.1 "Bitki bazarı".

131.2 "Heyvanların əldə edilməsi".

131.1-ci “Bitkilərin dəyəri” yarımmaddəsində bioloji aktiv təsnif edilən bitkilərin (meyvə istehsalı üçün yetişdirilən ağaclar, çay yarpağının yığılması üçün yetişdirilən çay yarpağı, üzüm istehsalı üçün yetişdirilən üzüm toxumları, meyvə istehsalı üçün əkilmiş meyvələr və digər çoxillik bitkilər) dəyəri müəyyən edilir.

131.2 No-li "Heyvandarlığın dəyəri" subhesabında müəssisənin mülkiyyətində olan mal-qaranın dəyəri əks etdirilir və üzvi, o cümlədən südlük və ətlik, yunlu və ətlik qoyunlar, ev quşları, donuzlar, iş heyvanları və s. komponentlər var.

132 No-li "Bioloji aktivlərin yığılmış köhnəlməsi və itkisi" hesabında aşağıdakı subhesablar açılır:

132.1 "Bioloji aktivlərin yığılmış köhnəlməsi".

132.2 "Bioloji ehtiyatların tükənməsi".

132.1 Nöli "Bioloji aktivlərin köhnəlməsi" subhesabında aşağıdakı subhesablar açılmışdır:

132.1.1 "Bitkilərin yığılmış amortizasiyası".

132.1.2 "Qazanılmış amortizasiya".

132.2 Nöli "Bioloji aktivlərin köhnəlməsi" subhesabında aşağıdakı subhesablar açılmışdır:

132.2.1 "Bitkilər üzrə amortizasiya zərəri".

132.2.2 "Heyvanların köhnəlməsinin kəsiri".

Maliyyə Nazirliyinin Kollegiyasının 18 yanvar 2016-cı il tarixli, № 365 sayılı qərarı ilə təsdiq edilmiş Konsolidasiya edilmiş Hesablar haqqında Memorandum. Q-02, Hesab Memorandumu-Üzvlük Formaları, Jurnal-Üzvlük Formaları və ya Mühasibat Firmaları tərəfindən Hazırlanmış Digər Formalar - Üzvlük Formaları (<https://e-qanun.az/program/31986>).

Kənd təsərrüfatında heyvanların idarə edilməsinə ehtiyac aşağıdakı səbəblərlə bağlıdır (Abbasov İ.M., Məmmədov İ.A., Cabbarov A.S. 2017: s.75-78):

Xarici təsirlərdən;

- Daxili təsirlərdən.

Yan təsirlərə aşağıdakılar daxildir:

- Təbii iqlim;
- Resurslardan asılılıq;
- İstehsal və texniki imkanların mövcudluğu;
- Biznesin iqtisadi şərtlərinə uyğun zəif idarəetmə bacarıqları.
- Daxili təsirlərə aşağıdakılar daxildir:

- Effektiv xərclərə nəzarətin olmaması;
- Sadələşdirilmiş uçot və hesabat;
- Kənd təsərrüfatının zəif idarəetmə sistemi.

Belə bir şəraitdə bu günün tələblərinə cavab verə bilən müvafiq idarəetmə və yaxşı idarəetmə mexanizmlərinin hazırlanmasına mütləq ehtiyac var. Bu, kənd təsərrüfatında mühasibat uçotunun bütün aspektlərinə - mühasibat uçotu, vergi və müstəqil auditə aiddir.

Kənd təsərrüfatında heyvandarlıq sahəsində əsaslandırılmış idarəetmə qərarları qəbul etməyə imkan verən etibarlı məlumatlara çıxış yalnız müstəqil audit də daxil olmaqla müasir nəzarət sisteminin formalaşdırılması vasitəsi ilə əldə oluna bilər. İqtisadiyyatın bu sahəsində auditin vacib hissəsi ondan ibarətdir ki, o, iqtisadiyyatın müşahidə edilməsi çətin olan bütün sektorunda şəffaflığı təmin edə bilər. Nəzarətin düzgün təşkili sahibkarlara bir tərəfdən idarəetmə məqsədləri üçün informasiya əldə etməyə, digər tərəfdən isə dövləti planlaşdırma, yardımçı resurslarla təminat, uzunmüddətli idxalı əvəzetmə strategiyalarının işlənilib hazırlanması, ərzaq məhsulları ilə təmin etmək üçün vacib olan məlumatlarla təmin etməyə imkan verəcək.

Kənd təsərrüfatının inkişafı Azərbaycan iqtisadiyyatının prioritet istiqamətlərindən biri olduğundan heyvandarlıqda icbari auditə başlamaq lazımdır.

“Kənd təsərrüfatına yardım haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununda göstərilir ki, kooperativlərin auditi, heyvandarlıq təsərrüfatlarının auditi “Mühasibat uçotu şirkətləri haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununa uyğun olaraq həyata keçirilməlidir (<https://e-qanun.az/proqram/33348>).

Korporativ auditlərin aparılması (<https://e-qanun.az/framework/33348>):

- Qanuni tələblərə uyğunluq;
- Rəhbərliyə və işəgötürənlərə əsaslandırılmış idarəetmə qərarları qəbul etməyə imkan verən dəqiq məlumatların əldə edilməsi;
- Maliyyə hesabatlarının istifadəçilərindən (dövlət, aidiyyəti orqanlar, banklar, sığorta şirkətləri və s.) dəqiq məlumatların alınması;

- Audit zamanı aşkar edilmiş çatışmazlıqları və zəif cəhətləri aradan qaldırmaq üçün məqsədlər;
- İdarə Heyətinin maliyyə vəziyyəti, maliyyə nəticələri və gözlənilən dividendlər haqqında şura üzvlərini məlumatlandırın.
- Heyvandarlıqda auditin əhəmiyyəti aşağıdakılardan ibarətdir.
- Təşkilat fəaliyyətinin şəffaflığını artırır;
- Təşkilatlara biznes inamını artırır;
- Bütün maraqlı tərəflərə etibarlı statistik və statistik məlumat verməklə qərar qəbul etmə proseslərini təkmilləşdirir;
- Mənfi hadisələrin qarşısının alınması proqramları yaratmaq imkanı verir.

1.2. Kəlbəcər rayonunun heyvandarlıq təsərrüfatlarında mühasibat uçotu və auditin təşkilinin metodiki və praktiki qaydaları

İşğaldan azad olunmuş Kəlbəcər rayonu Azərbaycan Respublikasının inzibati-ərazi vahidi olub, inzibati mərkəzi Kəlbəcər şəhəridir. Kəlbəcər 1930-cu ildə inzibati rayon statusu alıb və Azərbaycanın ən yüksək dağlıq rayonudur. Kəlbəcər sovet dövründən Azərbaycanın ən böyük iqtisadi rayonlarından biri olub (<http://idp.gov.az/az/news/1013>).

Kənd təsərrüfatında isə əkinçilik və heyvandarlıq inkişaf etmişdir. Torpaq örtüyünün formalaşmasında relyef və iqlim əsas rol oynayır. Bu da Kəlbəcər rayonunun relyefinin heyvandarlığın inkişafı üçün daha əlverişli edir. Yay aylarında otlaq kimi istifadə olunan dağ çəmənlikləri geniş ərazyə malikdir. Ərazi əsasən otlu dağ çəmənliyi və qonur dağ-meşə torpaqları ilə örtülüdür. Kəlbəcərin orta dağ və dağətəyi rayonlarında iqlim şəraitinə uyğun olaraq bağçılıq, üzümçülük və tərəvəzçiliyin inkişafı mümkündür. Yüksək dağlıq ərazilərin əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, iqlim şəraiti və dağ-çəmən torpaqları onlardan otlaq kimi istifadə etməyə imkan verir. Ümumi meşə sahəsi təxminən 30.000 hektardır.

Vurğulayaq ki, 1980-ci illərin statistikasına görə Kəlbəcər rayonunun kənd təsərrüfatına yararlı torpaqları 90 min hektardan çox olub. 83 min hektardan çox

ərazini ərik, otlaq və biçənəklər tutur ki, bu da heyvandarlığın inkişafı üçün böyük potensial deməkdir (“Kənd Təsərrüfatının İqtisadiyyatı” elmi-praktiki jurnalı, 2020: s.34).

İşğaldan sonra Azərbaycanda yarımköçəri heyvandarlıq təsərrüfatlarına köklü ziyan dəydi. Kəlbəcər ərazisinin otlaqlarından və Alp çəmənliklərindən istifadə edə bilməyən çobanlar yay aylarında sürülərini bəzi digər dağlıq rayonların kiçik otlaqlarına köçürməyə məcbur olurdular. Bu da istər-istəməz heyvandarlığın inkişafına ziyansız ötüşmür. Bu da Kəlbəcər rayonu əvvəlki şöhrətini qaytaracaq.

Azərbaycanda heyvandarlığın tarixi çox qədimdir. Bu sahədə toplanmış zəngin təcrübə, çoxillik və artan ənənələr, kəndlilərin heyvandarlıqdan asılı olmaq istəyi bu gün bu sahənin sabit inkişafını təmin edir. Dünyada heyvandarlıqda yeni mərhələ başlayıb. Məqsəd az mal-qaradan daha çox məhsuldarlığa nail olmaqdır. Buna da səbəb odur ki, bütün dünyada olduğu kimi ölkəmizdə də, xüsusilə otlaq sahələrinin azaldılması, onların kənd təsərrüfatına cəlb edilməsi ilə bağlı problemlər var. Kəlbəcərin heyvandarlıq üçün geniş əraziyə malik olması gələcəkdə Azərbaycanı inkişaf etmiş heyvandarlıq rayonuna çevirəcək.

Sentyabrın 27-də Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə Qarabağda əks-üsyanın uğurla başlaması səbəbindən Ermənistan 44 gün sonra konstitusiya sənədi imzalamalı oldu (<https://president.az/az/məqalələr/bax/53224>).

Nəticədə ərazilərimiz, şəhərlərimiz azad edildi, Azərbaycanın ərazi bütövlüyü bərpa olundu. Kəlbəcər azad zonalardan biridir. 1993-cü ilin aprelindən məskunlaşan qara bazar müxtəlif kənd təsərrüfatı potensialına malikdir.

İşğal nəticəsində düşmən Kəlbəcərin yeraltı sərvətlərini dağıdıb, kənd yerlərində çalışan əhalini ölkənin başqa yerlərində məskunlaşdırmağa məcbur edib, şəhərlərdə bütün infrastruktur, o cümlədən yaşayış binaları, kənd təsərrüfatı üçün mühüm infrastruktur yaradılıb.

Azərbaycan Respublikasının cənub-qərb bölgəsinin başçısı hesab edilən Kəlbəcər rayonu Tərtər çayı vadisində, Kiçik Qafqazda dağlarından, dəniz səviyyəsindən 1500-3800 m yüksəklikdə yerləşir. Coğrafi cəhətdən Şərqi Zəngəzur iqtisadi zonasında yerləşir.

Kəlbəcər çoxlu zəngin flora və faunaya malik qədim abidə və təbiət muzeyidir. Aşağı Qafqaz dağlarının cənub-şərq hissəsində Ermənistanla sərhəddə yerləşir. Kəlbəcər vilayəti ölkə ərazisinin 3,5%-ni, Şərqi Zəngəzur İqtisadi Zonası isə təxminən 22,2%-ni tutur (<http://kelbecer-ih.gov.az/page/3.html>).

Kəlbəcər rayonunda Alagöl, Qaragöl, Calxa və s. bölgələr əsasən, otlu təpələrdən və boz meşəli təpə ölkəsindən ibarətdir. Ərazi həddindən artıq soyuq və dağlıq tundra ilə xarakterizə olunur. Bu bölgənin iqlimi aşağı hissələrdə mülayim, 200 m yüksəklikdə yüngül dağlıq iqlimə malikdir.

Rayon əhalisinin əksəriyyəti kənd yerlərində yaşayır və əsas məşğuliyyəti kənd təsərrüfatıdır. Keçmiş Sovetlər İttifaqında Kəlbəcər rayonunun kənd təsərrüfatı potensialı əsasən heyvandarlıq sahəsində geniş otlaq sahələri (83,2 min hektar) və heyvandarlıqda təsərrüfat ənənələrinin qorunub saxlanması hesabına formalaşmışdır.

Burada mövcud olan otlaqlar ştatın otlaqlarının təxminən 3,4 faizini təşkil edir. Bölgənin özünəməxsus iqlimi və çoxlu çayları sayəsində yerli sakinlər asanlıqla həm tək, həm də daimi məhsul becərirlər. Burada heyvandarlıqla yanaşı, əkinçilik, xüsusən də tərəvəzçilik inkişaf etmişdir.

Rəsmi məlumatlara görə, mal-qaranın sayı 1980-ci ildəki 33.791 başdan 1985-ci ildə 38.582 başa, 1988-ci ildə 31.881 başa çatmışdır. Bu, ölkənin ümumi heyvandarlığının 1,6%-ni təşkil edir. Bundan əlavə, xırdabuynuzlu heyvanların sayı 1980-ci ildə 66.725 baş, 1985-ci ildə 90.701 baş, 1988-ci ildə isə 97.428 baş olub, milli ekvivalent sürü ölçüsünün 1,7%-ni təşkil edir.

Bütün növ təsərrüfatlarda istehsal olunmuş ət müvafiq olaraq 28907, 38096 və 35870 ton olmuşdur. 1988-ci ildə rayonun bütün təsərrüfatlarında 16272 ton süd istehsal edilmişdir. Həmin il yun istehsalı 200 ton, yumurta istehsalı isə həmin il 8 milyon 86 min ədəd olmuşdur.

Kəlbəcər rayonunun 2025-ci ilə qədər su ehtiyatları üzrə proqnozu və onun Milli Akvakultura İndeksinə töhfəsi (faizlə) aşağıda daha aydın şəkildə göstərilmişdir:

Cədvəl 1: 2025-ci ildə Kəlbəcər rayonu üzrə heyvandarlıq məhsulları istehsalının proqnozu

Heyvandarlıq sahəsi	Ölkə üzrə istehsal proqnozu	Rayon üzrə istehsal proqnozu, ton	Rayon üzrə proqnoz istehsalın ölkə istehsalına natural ifadədə gözlənilən faydası, %
Ət (diri)	668224	16769	2.5
Süd	2431880	83962	3.5
Yumurta, min ədəd	2104081	958	0.05
Yun	19975	287	1.4
Cəm	3246324	101976	3.1

Mənbə: <https://atm.gov.az/pdf/magazine/4.pdf>

2025-ci ilədək Kəlbəcər rayonunda 57,8 min baş iribuynuzlu mal-qaranın (inək və camış) və 164,6 min baş xırdabuynuzlu mal-qaranın (qoyun və keçi) bəslənməsi respublikanın heyvandarlıq ticarətini təxminən 3,6 faiz artıracaqdır. Yumurta, toyuq və bal istehsalını təşviq edən bazarda 83,1 min quş və 13,5 min arı ailəsinin olduğu təxmin edilir.

Bu ərazilərdə diri və kəsimlik ət istehsalının 2,5 faiz, yun istehsalının isə təxminən 1,4 faiz artması gözlənilir. Süd və yumurta istehsalı müvafiq olaraq 3,5 faiz və 0,05 faiz artacaq.

Tədqiqat və sorğu əsasında proqnozlaşdırılan dövrə qədər heyvandarlıq sektorunun artımında bazar payının 120 min ton və ya 3,1 faiz olacağı təxmin edilir. Ölkənin kənd təsərrüfatı məhsuluna 1,4 faiz əlavə edilməsinin mümkünlüyünü əsas gətirərək, dövlət tərəfindən 58,7 milyon manatlıq su məhsulları istehsalı gözlənilir.

Kəlbəcər rayonunda kənd təsərrüfatı potensialı ilə yanaşı, süd emalı, dəri və yun emalı sənayesi sahələrinin yaradılması üçün də geniş potensial mövcuddur. Bu sektor üçün nisbətən yeni olan meyvə istehsalı sektorunda meyvə və arıçılıq

məhsullarından istifadəni nəzərə alsaq, orta və klaster aqrar-sənaye inkişafının iqtisadiyyata töhfəsinin daha çox olacağını təxmin etmək olar.

Heyvandarlıq sahəsində: kənd təsərrüfatı texnikası, müasir satış obyektlərinin təşkili, xüsusi avtonəqliyyat vasitələrinin, quşçuluq fabriklərinin yaradılması, regionlarda heyvanların cins strukturunun nəzərə alınması, heyvandarlıq məhsullarının istehsalı, emalı, idxalı müasir tələblər çərçivəsi səhiyyə, audit nəzarəti, düzgün audit sistemi və qaydalar baxımından hesabatlılığı təmin etməlidir. Heyvanların inkişafı üçün yuxarıda göstərilən bütün məqamlar nəzərə alınmalıdır.

Ümumilikdə, ölkə üzrə Kənd Təsərrüfatı İstehsalına və Emalına dair Strateji Planda nəzərdə tutulmuş qiymətləndirməyə əsasən, Kəlbəcər rayonunda kənd təsərrüfatı infrastrukturunun dirçəldilməsi, yeni əkin və meyvə bağlarının, otlaq sahələrinin və heyvandarlığın inkişafı üçün tələb olunan infrastruktur müəyyən edilib. İstehsalata birbaşa töhfə 84,1 mln. və ya 0,9% təşkil edib.

Bu proqnozlar yalnız kənd təsərrüfatı potensialını göstərir. Gələcəkdə aqrar-sənaye potensialı və məşğulluğun dəyər zənciri nəzərə alınarsa, onun müsbət və dolayı təsiri ÜDM-ə və iş yerlərinin yaradılmasına çox böyük olacaq.

İstisna olunmuş qara bazar sektorunun təmsalında, müvafiq audit mövcud qanun və qaydaların tələblərinə uyğun olaraq təşkil edilməlidir. Təsərrüfatların auditinin idarə edilməsi mövcud icmanın inkişafına diqqət yetirməklə onun potensialından səmərəli istifadə etməklə aparılmalıdır.

Dövlət rəhbərləri və hökumətlər yeni və mövcud institutlarda auditin idarə edilməsini təkmilləşdirmək üçün zəruri resurs və alətlərin təmin edilməsində əsas rol oynamalıdırlar, lakin reabilitasiya və inkişafa ehtiyac var.

Bu ərazilər uzun müddətdir məskunlaşdığına görə, yeni başlayanlar üçün korporativ audit və mühasibat uçotu üçün lazım olan kapitalı təmin etmək çətin ola bilər. Hər üç halda aşağı faizli mikro və kommersiya kreditlərinin verilməsi məqsədəuyğun olardı.

Auditor, audit apararkən təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətindəki kənarlaşmaları, maliyyə pozuntularını, cinayət əməllərini sübut etmək üçün kifayət qədər sübuta malik olmalıdır.

Auditor heyvandarlıq üzrə təsərrüfat və maliyyə əməliyyatlarında qanunsuzluqları aydınlaşdırmaq üçün ayrı-ayrı mütəxəssislərdən ekspert kimi istifadə etmək hüququna malikdir. Qeyd etdiklərimizin əsasında Kəlbəcər rayonunda heyvandarlıq təsərrüfatlarında audit strategiyası işlənib-hazırlanmalı, Auditorlar palatası tərəfindən daxili nəzarətin qiymətləndirilməsi həyata keçirilməlidir.

1.3. Heyvandarlıq təsərrüfatlarında mühasibat uçotu və auditin təşkilində konseptual sxeminin qurulmasının ümumi metodoloji prinsipləri

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində düzgün fəaliyyət göstərmək üçün ilk növbədə istehsalın artırılması, düzgün bölüşdürülməsi və istifadə edilməsi, bu proseslərin müşahidə və nəzarəti həyata keçirilməli, pozulmuş təsərrüfat əlaqələri bərpa edilməli, maliyyə-kredit mexanizmləri gücləndirilməlidir. Bütün bu proseslər mühasibat uçotunun köməyi ilə icra olunur. İqtisadiyyatın idarə olunması və nəzarəti üçün məlumatların əldə edilməsi təkcə müşahidə yolu ilə deyil, həm də müşahidə nəticəsində əldə olunan məlumatların rəqəmlərlə ifadə edilərək həyata keçirilir. Bazar iqtisadiyyatının problemləri həll edilərkən yaranan mülkiyyət formalarında əldə edilmiş göstəricilər nəzərə alınmalıdır ki, onlardan istənilən vaxt iqtisadiyyatı idarə etmək üçün istifadə olunsun. Mülkiyyət formalarının təsərrüfat fəaliyyətini təmin edən ayrı-ayrı hadisələrin müşahidəsi və uçotu onların kəmiyyət ifadəsini əks etdirir. Bu isə mühasibat uçotunun əsas məzmunudur.

Bitkiçiliyin uğurlu inkişafı da öz növbəsində heyvandarlığın daha yaxşı inkişafına imkan verir. Heyvandarlıq əhalinin ən qiymətli ərzaq məhsulları olan süd, yumurta, ət və s. tələbatını təmin edir, yüngül və yeyinti sənayenin isə xammala ehtiyacı var. Heyvandarlıq da öz növbəsində məhsuldarlığı artırmaq üçün lazım olan üzvi gübrə ilə təmin edir.

Respublikamızda kənd təsərrüfatı üzrə ictimai heyvandarlığın inkişafına və məhsuldarlığının artırılmasına həmişə böyük diqqət yetirilib.

Heyvandarlıqda qarşıya qoyulan vəzifələrin yerinə yetirilməsində heyvandarlıq xərclərinin və məhsul buraxılışının uçotunun səmərəli təşkili danılmaz əhəmiyyətə malikdir.

Heyvandarlıq məhsullarının maya dəyərini və məhsuldarlığını qiymətləndirmək üçün aşağıdakı tapşırıqlardan istifadə olunur (Abdulov S.V., Əhmədov U.B. 2009: s.110-112):

- Heyvandarlıq qruplarının və bitki növlərinin səmərəli qiymətləndirilməsi üçün maliyyə əsaslandırmasını təmin etmək;
- İqtisadi nöqtəyi-nəzərdən eyni məhsullarda bütün xərclərin müvafiq şəkildə bölüşdürülməsi, əlavə məhsulların məsrəfləri ümumiləşdirilir;
- Vaxtında, dəqiq və tam su dəstəyi;
- Maliyyə sektoru tərəfindən xərclərin adekvat təqdimatı;
- Kapital və digər xərclər üçün maliyyə hesabatlıdır.

Heyvandarlıqda məsrəflərin uçot obyektləri və xərc maddələri - heyvandarlıq sahəsinin məsrəfləri və məhsul buraxılışının yeni mühasibat uçotu hesablar planına əsasən 731 №-li “Sair əməliyyat xərcləri” hesabı üzrə uçota alınır.

Heyvandarlıq məhsullarının maya dəyərlərini düzgün hesablamaq üçün heyvandarlığa olan xərclər 731 №-li hesab əsasında hər bir mal-qara növləri və yaş qrupları üzrə aparılır.

Heyvandarlıqda ilkin uçotun təşkili - ilkin uçotda çoxlu miqdarda müxtəlif sənədlərdən istifadə olunur. İlkin sənədlərin əsasında bütün növbəti yazılışlar aparılır. Sənədləri aşağıdakı sənədlər qrupuna bölmək olar:

- əmək sərfinin uçotu üzrə sənədlər;
- əmək əşyalarının uçotu üzrə sənədlər (o cümlədən yem və sair material qiymətlilərin sərfi);
- əmək vəsaitlərindən istifadənin uçotu üzrə sənədlər;
- məhsul buraxılışının, çəki artımının və balanın uçotu üzrə sənədlər.

Heyvandarlıq işçisinin əmək sərfinin uçotu üzrə əsas sənəd heyvandarlıq işçisinə əmək haqqının hesablanması haqq-hesabıdır (<https://e-qanun.az/framework/3048>).

Heyvandarlıq əmək haqqının hesablanması əsasən alınan məhsullara (süd, çəki artımı, bala, yun, yumurta və s.) görə aparılır. Buna görə əmək haqqının hesablanması üçün məhsul buraxılışı qeyd olunmuş sənədlər (süd sağımının uçotu jurnalı, heyvan balalarının mədaxili üçün akt, heyvanların qrupdan qrupa keçirilməsi aktı) cəlb edilir. Bu sənədlərdə qeyd olunmuş məhsul buraxılışının əsasında təsərrüfatda mövcud uyğun qiymətlə heyvandarlıq əmək haqqı hesablanır.

Baytarlıq auditində kənd təsərrüfatı kooperativlərinin yaradılması şəraiti, icazə verilən kapitalın miqdarı, idarəetmə orqanlarının strukturu və səlahiyyətləri, qərarların qəbulu haqqında məlumatlar öyrənilməlidir.

Heyvandarlıqın auditində auditor təsərrüfat siyasətindən və qəbul etdiyi qərarlardan istisnalar barədə məlumatlı olmalı və bu qərarların yerinə yetirilməsinə cəlb olunmuş qurumların auditində nəzarət etməlidir. Auditor əvvəlki ilin auditində aşkar edilmiş nöqsan və çatışmazlıqlardan xəbərdar olmalı, audit zamanı həmin zəif və çatışmazlıqların aradan qaldırılıb-artırılmamasına xüsusi diqqət yetirməli və qanunda (hesabatda) digər nöqsanları müəyyən etməli və rəhbərliyi məktuba daxil etməlidir. Auditor diqqətlə nəzərdən keçirməli və hesabatında heyvan hesabatına aşağıdakıları daxil etməlidir:

(A) maliyyə və statistik hesabatlardakı məlumatların düzgünlüyünü yoxlamaq;

(B) maliyyə və mühasibat uçotu qeydlərində qeyri-real tendensiyaları və gözlənilməz halları yoxlamaq;

(C) Şirkətin əməliyyat gəlir və məxaricindəki dəyişikliyi təxmin edin.

Heyvandarlıqın uçotu kəmiyyət və keyfiyyət göstəricilərini qüvvədə olan qanunvericiliklə müəyyən edilmiş sənədlər əsasında pul və kəmiyyət ifadələrində öyrənir, daimi nəzarəti həyata keçirir. Heyvandarlıq təsərrüfatlarının uçotu aparılarkən bütün əməliyyatlar yalnız normativ sənədlər əsasında tam və ardıcıl həyata keçirilir. Bir qayda olaraq, mühasibat uçotunda pul məbləğindən istifadə olunur.

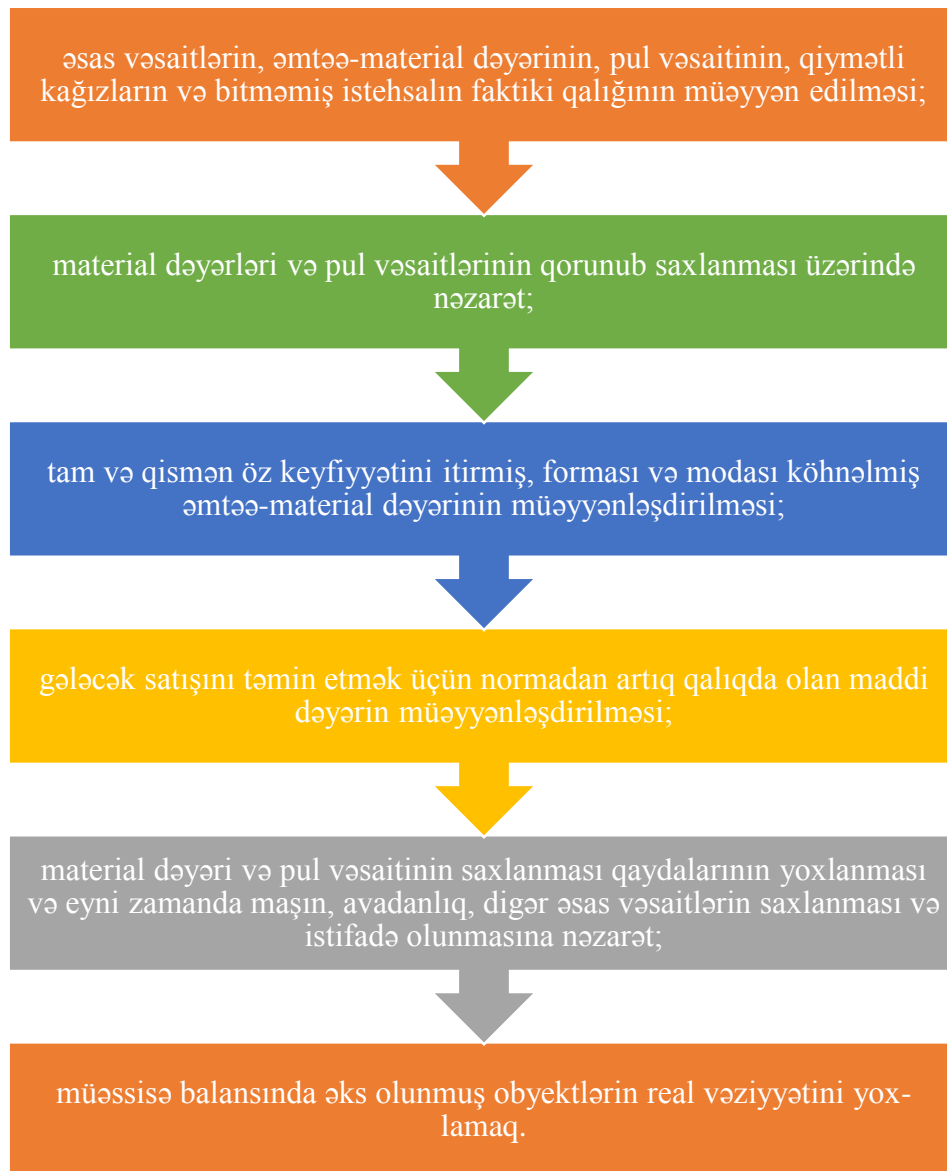
Heyvandarlıqda mühasibat uçotu vahid təsərrüfat uçotu sistemində aparıcı yer tutur və malik olduğu məlumatlar əsasında müəssisənin bütün təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinə nəzarət edir.

İnventarlaşdırma heyvandarlıq təsərrüfatlarında uçot və auditin təşkili üçün konseptual sxemin qurulmasının ümumi metodoloji prinsiplərindən biridir. Beləliklə, inventarlaşdırma müəssisənin mühasibat uçotunda əks olunan təsərrüfat subyektinin və ya əmlakının faktiki yoxlanılması və müəyyən edilməsidir. İnventarlaşdırma çekləri və bütün iş əməliyyatlarını, onların düzgünlüyünü müəyyən edir.

İnventarlaşdırma “Mühasibat uçotu haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu ilə tənzimlənir və əsas vəsaitlərin, inventarların, pul vəsaitlərinin və hesablaşmaların inversiyasını əhatə etmir, sınaq təlimatları əsasında həyata keçirilir. Bu sənədlər əsasında müəssisənin mühasibat uçotunun və hesabatının düzgünlüyünü təsdiq etmək üçün onun əmlakının, kapitalının və digər maddi sərvətlərinin bütün aktiv və öhdəlikləri, habelə bütövlükdə balans hesabatı vaxtaşırı aparılmalıdır (<https://e-qanun.az/framework/5458>).

İnventarlaşdırılmanın qarşısında aşağıdakı vəzifələr qoyulur (Abbasov Q.Ə. 2015: s.192-194):

Şəkil 1: İnventarlaşdırılmanın qarşısında duran vəzifələr

Mənbə: Abbasov Q.Ə. 2009, materialları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

İnventarlaşmanın nəticəsi aktla sənədləşdirilir. İnventarlaşmanın nəticələri mühasibat uçotu göstəriciləri əsasında sənədləşmə işləri aparıldıqdan və çarpaz yoxlamalardan sonra mühasibatlığa təqdim edilir. İnventarlaşmanın yekun nəticəsi çarpaz doğrulama əsasında müəyyən edilir.

Menecerlər inventar və pul vəsaitlərinin düzgün və vaxtında hərəkətinə cavabdehdir. Müəssisənin baş mühasibi mövcud qanunvericiliyə uyğun olaraq inversiya aparmağa və onun nəticələrini mühasibat uçotunda əks etdirməyə borcludur.

Audit onun həyata keçirilməsinə, lakin yalnız əsas prinsiplərin əldə edilməsinə yönəldilir. Heyvandarlıq təsərrüfatlarında mühasibat uçotu və auditin

layihələndirilməsi üçün konseptual çərçivənin yaradılmasının ümumi metodoloji prinsiplərdir ki, bunlar aşağıdakılardır:

1. Uçot siyasətinin ardıcılığı. Bu prinsipə əsasən təşkilat (qurum və ya şirkət) tərəfindən qəbul edilmiş mühasibat uçotu sistemi heç bir dəyişiklik edilmədən bütün maliyyə ili ərzində tətbiq edilir. Mühasibat uçotu siyasətində dəyişikliklər yalnız mühasibat uçotu və ya vergi qanunlarında dəyişikliklər kimi əsaslı səbəblər olduqda maliyyə ilində edilə bilər. Uçot siyasəti nəzəriyyəsidəki dəyişikliklər müxtəlif dövrlər üzrə iqtisadi göstəricilər arasındakı əlaqəni də dəyişir (Abbasov G.Ə. 2015: s.192).

2. Təşkilatın fəaliyyətinin bütün aspektlərinin tam açıqlanması maliyyə uçotunun əsas prinsipidir. Bu baxımdan, şirkətin (təşkilatın və ya şirkətin) maliyyə vəziyyətinin obyektiv göstəricilərini əldə etmək üçün maliyyə uçotu aparılmalıdır. Bunun üçün ilk növbədə bütün maliyyə həyatı sənədləşdirilməlidir, ikincisi, təşkilatın əlində olan bütün əmlak sənədləşdirilməlidir. Əks halda, təşkilatın maliyyə vəziyyətini zamanla qeyd etmək yersiz olardı (Abbasov G.Ə. 2015: s.193).

3. Maliyyə həyatında baş verən hadisələrin vaxtında bildirilməsi - Bu prinsip çox vacibdir. Bütün əməliyyat hadisələri, onların baş vermə vaxtı və ya hər bir hadisə üçün mühasibat məlumatı maliyyə hesabatlarına daxil edilərsə. Arxa-arxa maliyyə hesabatları tələb olunmur. Ona görə də tələb olunan adlar vaxtında təqdim edilməlidir.

4. Sintetik və analitik statistik məlumatlara heç bir etiraz yoxdur - məs. Hesablar üzrə analitik hesablamada hesabların ticarəti və qalığı haqqında məlumat konsolidasiya edilmiş hesablardakı ticarət və qalıqlara uyğun gəlir.

5. Maliyyə uçotunun səmərəliliyi. Bu prinsip bildirir ki, məsrəflər maliyyə uçotu məqsədləri üçün istifadənin nəticələrindən artıq olmamalıdır. Yəni mütləq maliyyə məsuliyyəti prinsipi onun aparılmasında heç bir istisnaya yol vermir. Bu yanaşmaya görə, bütün hallarda maliyyə uçotunu səmərəli idarə etmək üçün mühasibat uçotu inteqrasiya olunmuş və analitik uçotun bütün prinsiplərinə riayət etməlidir.

II FƏSİL. HEYVANDARLIQ TƏSƏRRÜFATLARINDA MÜHASİBAT UÇOTUNUN TƏŞKİLİ METODİKASI VƏ ONUN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ

2.1. Mühasibat uçotunun təşkilinin ümumi prinsipləri və yeni hesabat vermə formalarının hazırlanması

Gələcək iqtisadi inkişaf layihələrimizi uğurla həyata keçirmək üçün mühasibat uçotuna elmi yanaşma lazımdır. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində mühasibat uçotunun səmərəli və effektiv idarə olunmasına yüksək dəyər verilir. Effektiv hesab dizaynı o deməkdir ki, minimum işçi heyəti və quraşdırma üçün resurslarla yaxşı nəticələr əldə etmək olar. O, mühasibat uçotunun dizaynını, biznes qeydlərinin aparılmasını, sənəd dövriyyəsinin müəyyən edilməsini, mühasibat uçotunun iş axınının seçilməsini, mühasibat uçotu prinsiplərinin seçilməsi və mühasibat uçotunun modernləşdirilməsini, biznes fəaliyyətinin idarə edilməsini, qüvvədə olan qanun və qaydalara əsaslanan şirkət siyasətini, dövriyyə kapitalının təmin edilməsini və s.

Firma və təşkilatlar haqqında statistik məlumatlardan firma və təşkilatların fəaliyyətinə təsir göstərmək, iqtisadi sistemin (missiyanın) fəaliyyətinə nəzarət etmək üçün istifadə oluna bilər. Bununla bağlı ölkədə eyni kənd təsərrüfatı statistikasını sistemi yaradılmışdır.

Müəssisə və təşkilatlarda mühasibat uçotunun səmərəli təşkili üçün bir sıra şərtlər tələb olunur. Mühasibat uçotunun səmərəli təşkili üçün ilk növbədə müəssisə və təşkilatların fəaliyyəti öyrənilməlidir. Bu zaman müəssisə və təşkilatların strukturu, istehsalın və işin istiqaməti, maliyyə planı (proqnoz), istehsal və ya iş texnologiyası, yardımçı və xidmət müəssisələrinin strukturu və i.a. öyrənilməlidir. Mühasibat uçotunun düzgün təşkilinin mühüm şərtlərindən biri də qüvvədə olan qaydalara uyğun olaraq mühasibatlıq ofisinin yaradılmasıdır. Mühasibat uçotu təşkil edilərkən müəssisənin fərqli bölmələrinin uçot əlaqələri sistemini müəyyən etmək lazımdır.

Effektiv mühasibat planlaması aşağıdakıları təmin etməlidir (Abbasov Q.Ə. 2015: s.476-477):

Şəkil 2: Mühasibat uçotunun səmərəli təşkili üçün qaydalar

Mənbə: Abbasov Q.Ə. 2009, materialları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

İlkin sənəd məlumatlarının, cədvəllərin və hesabat nöqtələrinin birləşməsindən asılı olaraq hesabatlar iki şəkildə təşkil edilə bilər: yerli və statik. Hesablar mərkəzləşdirilmiş qaydada təşkil edildikdə, şirkətin bütün sahələrində hazırlanmış sənədlərin əsl Mərkəzi Mühasibat Şöbəsinə verilir. Burada bu qeydlərə nəzarət edilir, tərtib edilir və yoxlanılır və onların statistikasına uyğun olaraq maliyyə hesabatları tərtib edilir. Mərkəzləşdirilmiş uçotun üstünlüyü ondan ibarətdir ki, o,

mühasibat işçiləri arasında tapşırıqların səmərəli bölüşdürülməsinə və işçilərin məhsuldarlığının artırılmasına şərait yaradır və bununla da uçotun avtomatlaşdırılmasını asanlaşdırır. Eyni zamanda burada bütün qeydlər və arxivlər toplanır. Mərkəzləşdirilməmiş mühasibat uçotunda bütün lazımi uçot işləri şirkətin müxtəlif sahələrində - fabriklərdə, mağazalarda və digər yerlərdə aparılır. Bu sahələr təkcə orijinal nəşrləri deyil, həm də inteqrasiya olunmuş və analitik hesabları və maliyyə hesabatlarını tələb edir. Bununla bağlı Mərkəzi Hesablama Firması Nizamnamə Hesabat Firmalarının əməkdaşlarına özünün müxtəlif istiqamətləri üzrə istiqamətləndirməli və onların nəticələrinə nəzarət etməlidir. Mühasibat uçotu qeyri-mərkəzləşdirildikdə, işçilərin mühasibat işçiləri arasında səmərəli şəkildə bölüşdürülməsi çətinləşir. Ayrı-ayrı hesablamlar kalkulyatorun texniki xidmət xərclərini artırır. Nəticədə idarə və təşkilatlarda mühasibat uçotunun mərkəzləşdirilməsi daha məqsədəuyğundur. Yalnız yüksək ixtisaslı mütəxəssislər (biliklərini daim genişləndirən və mühasibat qaydaları ilə tanış olan) effektiv mühasibat uçotunu tərtib edə bilirlər.

Korporativ uçot formatında aşağıdakı funksiyalar yerinə yetirilir (<http://www.e-qanun.az/framework/9369>):

1. Təşkilat mühasibat uçotu meyarları əsasında tərtib edilmiş digər sistemli qeydlərə uyğun olaraq bütün aktivlərin, öhdəliklərin və maliyyə fəaliyyətinin hesabda ikili yazılışlarda uçotunu aparır;

2. Qiymətləndirmə zamanı aşağıdakılar nəzərə alınmalıdır:

A) hesabat dövrü ərzində ayrı-ayrı əməliyyatları dəqiq açıqlamalı, onları əvvəlki dövrlə müqayisə etməli və digər maliyyə hesabatlarının mövcud qanunvericiliyə uyğun olaraq uçot meyarlarına və uçot siyasətinin digər tələblərinə cavab verib-vermədiyini müəyyən etməlidir; Təsdiq edilmiş uçot siyasəti; Dəyişikliklər maliyyə hesabatlarında izah edilməlidir;

B) Hesabat dövrü (aylar, rüblər, illər) üzrə aktivlərin, öhdəliklərin, səhmlərin, kreditorların və digər aktivlərin siyahısının nəticələri onların cavabdeh olduqları mühasibat uçotunda tam və etibarlı şəkildə açıqlanmalıdır. Onlar bütün təsərrüfat

əməliyyatlarının mühasibat uçotu registrlərində aktual şəkildə dəqiq qeyd olunmasını təmin etməlidirlər;

C) hesabat dövrü üçün gəlir və məxaric düzgün şəkildə təqdim edilməlidir;

D) hesabat ili üçün mühasibat uçotu standartlarına riayət etmək;

E) Mühasibat uçotunda istehsalın (əməliyyat məsrəflərinin) mənimsənilməsi və kapital qoyuluşunun cari dəyəri aydın göstərilməlidir. Sorğu hesabı məlumatlarının ardıcılığını və düzgünlüyünü təmin etmək üçün hər ayın birinci günü əməliyyatlar və qalıqlarla bağlı konsolidasiya edilmiş hesab məlumatları ilə müqayisə edilməlidir.

Məqalənin əsas məqsədi aşağıdakı kimi müəyyən edilmişdir (<http://www.e-qanun.az/framework/9369>):

- Maliyyə institutlarının, bankların, vergi orqanlarının, investorların, təchizatçıların, istehlakçıların, kreditorların, dövlət qurumlarının və digər maraqlı şəxslərin və fiziki şəxslərin fəaliyyətlərinin monitorinqi və nəzarəti, maliyyə (mühasibat) hesabatlarının hazırlanması, habelə göndərilən biznes proseslərin təmin edilməsi; şirkət və maliyyə-təsərrüfat fəaliyyəti haqqında lazımi və dolğun məlumat hazırlamaq;

Qəbul edilmiş siyasətlərə, meyarlara və hesabatlılığa, aktivlərin mövcudluğuna və hərəkətinə, mülkiyyət hüquq və öhdəliklərinə uyğun olaraq işçi heyətinin, resursların və maliyyənin istifadəsinə nəzarətin təmin edilməsi;

Maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətində mənfi hadisələrin daxili mənbələrinin vaxtında qarşısının alınması, müəyyən edilməsi və istismarı.

Azərbaycan Respublikasının qanununa uyğun olaraq “Hesablarda” nömrəsi. 4 may 2018-ci il tarixindən qüvvəyə minən 1140-VQD “Mühasibat uçotunun təşkili” aşağıdakı kimi həyata keçirilsin (<https://president.az/az/articles/see/28927>):

1. Şöbə müdiri şöbədə hesabatlılığın tənzimlənməsinə cavabdehdir;

2. Şöbə müdiri mühasibat uçotunun düzgün aparılması üçün lazımi şərait yaradır, bütün şöbə və şöbələrin əməkdaşları tərəfindən hazırlanmış mühasibat uçotu registrlərinin və hesabatlarının vaxtında tərtib edilməsini və düzgün təqdim olunmasını təmin edir, mühasibat uçotu qaydalarının tələblərinə əməl edir;

3. Hesabların yaradılması və aparılması, uçot siyasətinin müəyyən edilməsi, daxili uçot, inventar qaydaları, aktiv və öhdəliklərin qiymətləndirilməsi üsulları və s. Eyni zamanda təşkilati uçot mühiti sənəd dövriyyəsi qaydalarını və uçot informasiya sistemlərini müəyyən edir, daxili uçot və hesabat sistemlərini inkişaf etdirir, mühasibat uçotunun məqsədlərinə nail olmaq üçün tələb olunan təsərrüfat fəaliyyətini müəyyən edir, sənədləri imzalamağa icazə verilən müvafiq şəxsləri müəyyən edir və s.;

4. Cəmiyyət öz planında nəzərdə tutulan filialları, bölmələri, nümayəndəlikləri, istehsal sahələrini, təsərrüfatları və digər bölmələri ayrıca maliyyə hesabatlarına ayıra bilər, lakin bu maliyyə hesabatlarının xüsusiyyətləri öz büdcəsində qısa şəkildə müzakirə edilir.

Maliyyə hesabatlarının hazırlanması rasional biznes qərarları qəbul etməyə imkan verir. Biz maliyyə hesabatlarını təkcə vergi orqanları qarşısında öhdəliklərimizi yerinə yetirmək üçün hazırlamırıq. Maliyyə hesabatı biznesin effektiv idarə olunması üçün - biznes sahiblərinin tələblərinə cavab vermək və hesablardan istifadə edərək digər maraqlı tərəflərin məlumat ehtiyaclarını ödəmək zəruridir.

Fəaliyyətə başladıqdan sonra müxtəlif əməliyyatlar və fəaliyyətlər həyata keçirilir. Bəzi ilkin sənədlər bütün əməliyyatlar üçün mövcud olmalıdır (məsələn, hesab-fakturalar və ya qəbzlər - siz sonrakı fəsillərdə əsas sənədlər haqqında ətraflı məlumat əldə edəcəksiniz).

Bu sənədlər əsasında biz əməliyyat jurnallarında qeydlər edirik, sonra isə bu məlumatları yekun maliyyə hesabatlarında təqdim edirik. Mühasib təsərrüfat əməliyyatlarının qeydinə və sonra bu qeydin hesabat şəklində xarici istifadəçilərə göndərilməsinə cavabdehdir.

Bununla əlaqədar olaraq, maliyyə hesabatlarının hazırlanması prosesi aşağıdakılardan ibarətdir:

Mühasibat uçotu maliyyə əməliyyatlarının, o cümlədən əməliyyatın mənbəyi, tanınması, işlənməsi və maliyyə hesabatlarında yekun yoxlanışının qeydə alınması və təqdim edilməsi prosesidir.

Cədvəl 2: Maliyyə sənədlərinin və hesabatlarının hazırlanması

1. Kommersiya əməliyyatlarının ilkin qeydiyyatı	İlkin sənədlərdən ilkin qeydiyyat kitabına köçürülməsi
2. Əməliyyatların mühasibat hesabları üzrə təhlili	Qeydlərin əsas (baş) mühasibat kitabına köçürülməsi
3. Təhlilin yekun icmalının hazırlanması	Maliyyə hesabatlarının hazırlanması

Mənbə: <http://investaudit.az/wp-content/uploads/2018/11/F3-FULL.pdf>

Qeydiyyat - İş adamının yaddaşı nə qədər yaxşı olsa da, kommersiya fəaliyyəti zamanı baş verən hər əməliyyatı xatırlaya bilmir. Bu səbəbdən gündəlik əməliyyatların (məsələn, satışlar, alışlar, xərclər, ödənilən nağd pullar, alınan nağd pullar və s.) uçotunu aparmaq çox vacibdir. Bu, qeydiyyat prosesini əks etdirən məlumatların söz və rəqəmlərlə yazılması deməkdir. Bu qeydlərin qeydə alındığı kitablar “ilkin registrlər” adlanır. Əməliyyatlara hesab-fakturalar, qəbzələr, çeklər (çeklər), bank çıxarışları və s. belə sənədlər əsasında qeydiyyata alınmışdır (Rəcəbli A. 2019: s.7).

Təhlil - İlkin kitabda qeyd olunan əməliyyatlar daha sonra təhlil edilir və kitaba köçürülür. Mühasibat kitablarına alış, satış, nağd pul, xərclər və s. kimi kateqoriyalara bölünmüş hesablardan ibarətdir.

Hər bir əməliyyat ikili təsirə malikdir, misal üçün, sahibkar mal alan zaman iki növ əməliyyat icra olunur:

- İlk əməliyyat: malların alınması;
- İkinci əməliyyat: nağd ödəniş.

Hər bir əməliyyat ikili təsirə malik olduğundan əməliyyatın uçotu iki mühasibat hesabına təsir etməlidir.

Nəticə - bəzən bir il ərzində milyonlarla əməliyyat həyata keçirilə bilər. Nəticədə, maliyyə hesabatlarının istifadəçiləri hər bir əməliyyatı ayrıca təhlil edə bilmirlər. Bəzi hallarda biznes sahibi əməliyyatların məxfiliyini də tələb edə bilər. Beləliklə, dövrün sonunda müəssisənin maliyyə vəziyyətini və fəaliyyətini

aydınlaşdırmaq üçün əməliyyatlar ümumiləşdirilməli və strukturlaşdırılmış şəkildə təqdim edilməlidir.

Maliyyə hesabatının yekun nəticəsi maliyyə hesabatlarının hazırlanmasıdır. Aşağıdakılar müəssisənin bütün əməliyyatlarını və hesabatlarını müəyyən vaxt ərzində tərtib edən əsas maliyyə hesabatlarıdır (Rəcəbli A. 2019: s.8-9):

- a) mənfəət və ya zərər və digər məcmu gəlir haqqında hesabat;
- b) maliyyə vəziyyəti haqqında hesabat;
- c) kapitalda dəyişikliklər haqqında hesabat;
- d) pul vəsaitlərinin hərəkəti haqqında hesabat.

Mühasibat uçotu prosesinin bir hissəsi kimi mühasiblər müəssisənin maliyyə əməliyyatlarını müəyyənləşdirir, qeyd edir və təhlil edirlər. Hər dövrün sonunda mühasiblər toplanmış məlumatlar əsasında maliyyə hesabatlarını tərtib edirlər. Beləliklə, maliyyə hesabatlarının hazırlanması hesabatların hazırlanması və təqdim edilməsini nəzərdə tutur.

2.2. Heyvandarlıq təsərrüfatlarında ilkin uçotun stimullaşdırılması, əməliyyatların sənədləşdirilməsi və sənəd dövriyyəsinin təkmilləşdirilməsi

Müasir şəraitdə ailələr və təsərrüfatlar ən azı iki mühüm problemi həll etməlidir. Onlar bir tərəfdən istehsal etdikləri məhsullara olan tələbatı ödəməli, digər tərəfdən də istehsal etdikləri məhsulu bazarın daxili tələbatı üzrə nəzərdə tutulmuş məbləğdən artıq sataraq istehlak mallarına olan tələbatlarını ödəyə biləcək qədər qazanc əldə etməlidirlər.

Bildiyiniz kimi, bazar iqtisadiyyatı şəraitində bütün istehsal müəssisələri təsərrüfat uçotu prinsipləri əsasında fəaliyyət göstərir. Bu, gəlirin formalaşmasına təsir edən bir çox amillərlə - əkin sahələri, heyvandarlığın strukturu, istehsal xərclərinin tərkibi, dəyişkən və sabit xərclərə təsir edən amillər, əmtəə bazarlarında qiymətlərin dəyişməsi meyli və s. dərin təhlil tələb edir. Təhlil aparmaq üçün təsərrüfat üçün iqtisadi cəhətdən əsaslandırılmış biznes planının olması, gündəlik əməliyyatların və onlarla bağlı faktiki xərclərin, məhsul satışından əldə olunan gəlirlərin, habelə təsərrüfat fəaliyyəti ilə bağlı bütün gəlir və xərclərin uçotunu aparmaq lazımdır. Bunlara nail olmadan heç bir kommertiya müəssisəsi səmərəli fəaliyyət göstərə bilməz (Atakişiyev R., Fətullayev R. 2017: s.13).

Özəl qurumlar təsərrüfat və maliyyə fəaliyyətlərini planlaşdırmalı, xərclərin uçotunu aparmalı, fəaliyyətlərini təhlil etməli, maliyyə nəticələrinin yüksək və ya aşağı olmasını araşdırmalıdırlar (Ailə və fermer təsərrüfatlarında ilk uçotun təşkili və maliyyə fəaliyyətinin təhlilinə dair tövsiyələr. 2003: s.42).

Kənd təsərrüfatı müəssisələrində ən səmərəli planlaşdırma mühasibat uçotunda verilən məlumatlar əsasında təmin edilir. Gözlənilən nəticə üçün rəqəmlərdə göstərilən büdcə kənd təsərrüfatı müəssisələrində əsasən ayrı-ayrı sahələrin büdcələri kimi hazırlanır. Bu büdcələr hər bir sahənin toxum, gübrə, yem, dərman kimi xammala ehtiyacı və verəcəyi faydalar barədə sahibkara məlumat verə bilər. Gözlənilən nəticəni əldə etmək üçün şirkət planlaşdırmadan əvvəl sağlam uçot sistemi qurmalıdır.

Bu sistemin yaradılması qarşıya qoyulan məqsədlərə nail olmaq üçün dəqiq, ətraflı və əhatəli məlumatların əldə olunmasını təmin edir.

Müəssisə planını hazırlamaq üçün lazım olan məlumatlar təqribi və statistik üsullar və ya sorğu vərəqələri vasitəsilə də toplana bilər. Lakin bu məlumat etibarlı planlaşdırma üçün kifayət olmaya bilər.

Beləliklə, gələcək üçün proqnozlar bəzi keçmiş hadisələrin yaratdığı təfərrüatlara əsaslanır. Mühasibat uçotu böyük əhəmiyyət kəsb edir ki, o, müəssisənin fəaliyyətini müfəssəl və təfərrüatlı şəkildə qeyd edir, keçmişə dair ən dolğun məlumat verir. İnkişaf etmiş ölkələrdə sənaye və ticarət müəssisələrində olduğu kimi kənd təsərrüfatı müəssisələri də mühasibat uçotuna lazımı diqqət yetirirlər.

ABŞ, Kanada, Avstraliya, Yeni Zelandiya, Fransa və İngiltərə kimi ölkələrdə kənd təsərrüfatı əməliyyatlarının uçot standartları uzun müddətdir ki, tətbiq olunur və 2003-cü ildən bu yana kənd təsərrüfatı ilə bağlı MUBS-in tətbiqi Avropa Birliyində müştərək prinsiplərə əsaslanan kənd təsərrüfatı müəssisələri mühasibat uçotu informasiya şəbəkəsini (Farm Accountancy Data Network: FADN) yaradıb (Atakişiyev R., Fətullayev R. 2017: s.14-15).

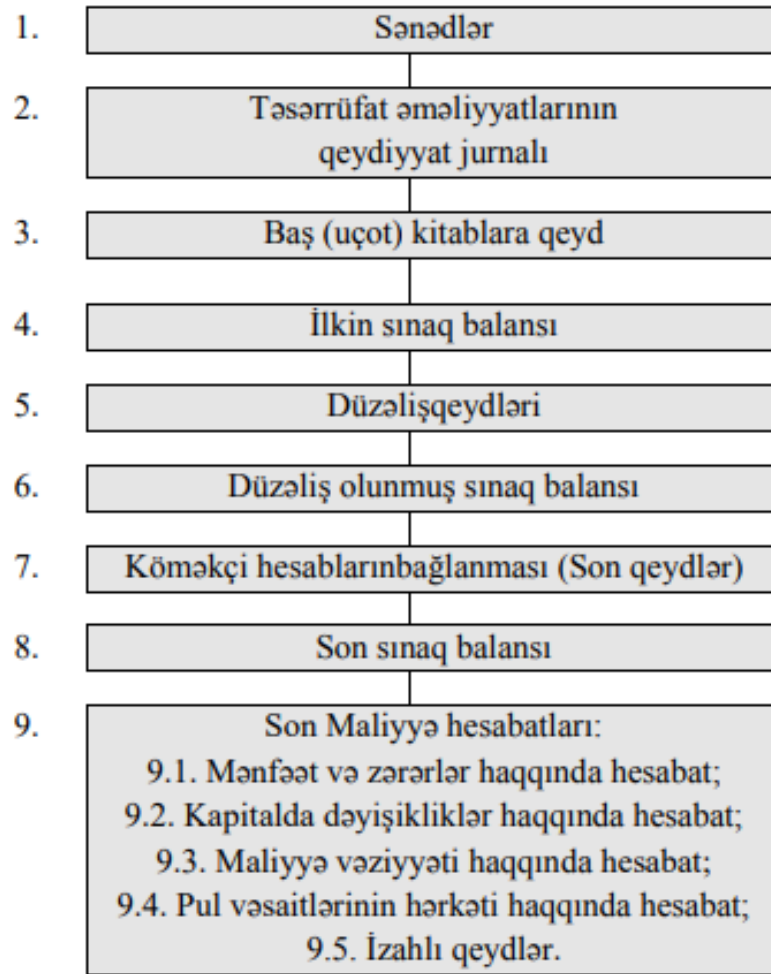
Təsərrüfat əməliyyatlarını ətraflı şəkildə sistemləşdirmək və nəzarət etmək lazımdır. Bu halda, sadə mühasibat kitablarına əlavə olaraq, müxtəlif hesabları ehtiva edən ikitərəfli qeydiyyat metodundan istifadə etmək tövsiyə olunur (Əhmədov İ.V., İsgəndərov F.B., Nadirov F.T., Hacıyev M.M., Məmmədov N.T., Hacıyev R.M. 2003: s.38-39).

İkili yazılış üsulu ilə mühasib əməliyyatları qeydiyyatata almalı və yekun maliyyə hesabatları hazırlanana qədər aşağıdakı cədvəldə (Qrafik-1.) göstərilən 9 addım üzərində işləməlidir. Bu mərhələlərdən ilk 4-ü əsas mərhələlər, sonrakı mərhələlər isə köməkçi mərhələlərdir.

Kitab qeydiyyatı. Təsərrüfatdakı bütün işlər əvvəlcə jurnalda qeyd olunur. Qeydiyyat zamanı hər bir əməliyyata nömrə və ya tarix verilir. Bundan əlavə, kəmiyyətin adı (vahid, kəmiyyət) və əməliyyatla bağlı təsdiqedicə sənədlər qeydiyyatata daxil edilə bilər.

Beynəlxalq təcrübədə istifadə olunan məhsul təsvirinin xarakteri (Cədvəl 3) aşağıdakı kimidir:

Qrafik 1: Fermer təsərrüfatlarında ikili yazılış üsulu ilə mühasibat uçotunun təşkili və ya maliyyə hesabatlarının hazırlanması mərhələlə

Mənbə: Fətullayev R. 2016: s.352.

Sənədlər. Bu mərhələdə biznes sənədləri müəyyən edilməlidir. Yəni, ilkin məlumat mənbəyi olan sənədlər təhlil olunmalı, cari əməliyyatda heç bir sənəd yoxdursa, onlara əməl edilməlidir. Əks halda aşkar etmək mümkün deyil.

Cədvəl 3: Əməliyyat jurnalının forması

Tarix	Hesablar, məzmun	Sol tərəf (debet)	Sağ tərəf (kredit)
Əməliyyatın baş vermə tarixi	1-ci hesab	XX	
	2-ci hesab		XX
	Əməliyyatın qısa məzmunu		

Mənbə: <https://www.azmuhasib.com/index.php?id=53>

Mühasibat kitablarında qeydlər. Əməliyyatlar jurnalda ikili yazılış yolu ilə qeydə alındıqdan sonra onları hesablarda qruplaşdırmadan nəticələri dəqiqləşdirmək

mümkün deyil. Jurnalda da göründüyü kimi 1 hesab digər hesablarla görüşərək tarixə uyğun artırılı və ya azaldıla bilər. Hesablar üzrə gündəlik qalıqları və yekun nəticəni tapmaq üçün qruplaşdırma məcburidir. Qruplaşdırma mərhələsi əslində baş kitabın tərtibidir. Təcrübədə ümumi kitabların istifadə olunduğu müxtəlif formalar mövcuddur. Beynəlxalq təcrübədə ən çox istifadə edilən ümumi kitab forması aşağıdakılardır:

Cədvəl 4: Baş kitabın forması

HESABIN ADI:				Hesabın №-si:	
Tarix	Məzmun	M/h	Debet	Kredit	Balans (günün sonuna qalıq)

Mənbə: <http://www.e-qanun.az/framework/31986>

Burada M / h müştərinin hesab adı və ya nömrəsidir.

Ümumi mühasibat uçotu mühasibat uçotunun əsas məqsədlərindən biri olan mühasibat uçotu üzrə gündəlik işlərin uçotunu aparmağa, bir sözlə, mühasibat araşdırmalarını aparmağa imkan verir. Beləliklə, iqtisadiyyatın vəziyyətini əsas hesablar üzrə gündəlik artım və amortizasiyanı çıxmaqla əldə etmək olar. Təcrübə sahələrinə uyğun sorğu məlumatlarının aparılması üçün təcrübədə “həcm-cüt format”, “monoqrafiya formatı” irihəcmli tiplərdən istifadə olunur (Əhmədov İ.V., İsgəndərov F.B., Nadirov F.T., Hacıyev M.M., Məmmədov N.T. 2000).

Test Balansı (Biznes Plan). Debet və kredit hesablamalarının nəticələrinə əsasən sınaq balansı yaradılır. Üç növ test balansı var: ilkin sınaq balansları, yenidən işlənmiş test balansları və yekun test balansları (<https://innab.org/mh10-balans-hesabati/>).

İlkin qeyddə saxlanılan sınaq balansı “orijinal test balansı” adlanır. Məsələn, investisiyalar, inventar, əsas fondlar, hazır məhsullar və s. Satılma nümunəsi ilk qeyddir.

Tənzimləmə qeydləri (sonuncu bağlanmış qeydlər) çıxıldıqdan sonra saxlanılan qalıq “düzəliş edilmiş test balansı” adlanır. Sifariş sənədlərinə misal olaraq amortizasiya, silinmə və qiymətli əşyalar, qismən avans ödənişləri və s. Konvertasiya edilmiş test balansının gəlir və məxaric komponentlərinə əsasən şirkətin mənfəət və zərər təfərrüatları kimi mühasibat uçotu fəaliyyətləri həyata keçirilir (<https://innab.org/mh10-balans-hesabati/>).

Yekun sənədlər (yekun gəlir, məxaric və dividend hesabları və yardımçı hesablar) verildikdən sonra əldə edilən sınaq balansı “yekun sınaq balansı” adlanır. Bu məlumatlar balans hesabatının tərtibi üçün əsas təşkil edir. Buna görə də, yekun sınaq balansının nəticəsi balansın hesablanması nəticəsi ilə üst-üstə düşməlidir. Yekun test balansı növbəti dövr üçün sorğunun hesablanması üçün ilk balansını dəqiq müəyyən etməyə imkan verir.

Cari maliyyə məlumatları. Məlumdur ki, “Azərbaycan Respublikasının Qanununda dəyişiklik edilməsi ilə bağlı” Azərbaycan Respublikasının Qanunu (bundan sonra - qanun) 2018-ci il 4 may tarixində qüvvəyə minmişdir (<https://Prezident.az/az/məqalələr/bax/28927>). Dəyişiklikləri bir neçə kateqoriyaya bölmək olar.

Mühasibat uçotu standartlarına da yenidən baxılıb. Ona görə də Maliyyə Nazirliyi tərəfindən Maliyyə Hesabatlarının Beynəlxalq Standartları, Beynəlxalq Maliyyə Hesabatları Standartları, Dövlət Müəssisələrinin Beynəlxalq Maliyyə Hesabatları Standartları Azərbaycan dilinə tərcümə edilib və onlara rəsmi sənədlərdə istinad ediləcək. Həmin tarixdən Milli Mühasibat Uçotu Standartları və Mühasibat Uçotu Qaydaları ləğv edildi.

Yeni standartlar tətbiq edildikdən sonra şirkətlərin riayət etməli olduğu standartlar müəyyən edildi. Buna görə də Xəzinədarlıq kiçik və orta sahibkarlar, eləcə də bu tip hesabatları kiçik və orta sahibkarlar üçün beynəlxalq maliyyə hesabatı standartlarına uyğun saxlaya və ya düzəldə bilən orta müəssisələr üçün xüsusi qaydalar müəyyən etmişdir. Şirkətlər.

İri şirkətlər kiçik və orta müəssisələr üçün maliyyə hesabatlarını Beynəlxalq Maliyyə Hesabatları Standartlarına və ya Maliyyə Nazirliyi tərəfindən müəyyən edilmiş Beynəlxalq Maliyyə Hesabatları Standartlarına uyğun tərtib edə bilirlər.

Vergilər departamenti həmçinin dövlət maliyyə nəzarəti tədbirlərinin həyata keçirilməsinə və vergi bəyannamələrində qeyd olunan tələblərə əməl olunmasına nəzarət edəcək. Mühasibat uçotunun müəyyən edilmiş tələblərə uyğun aparılmaması direktorlar tərəfindən məsuliyyətə səbəb olacaqdır. Bunun üçün məsuliyyət mühasibat uçotu təşkilatının rəhbəri, baş mühasib və ya hüquq firmasını və ya mühasibat xidmətini idarə edən şəxsin üzərinə düşür.

2.3. Heyvandarlıq təsərrüfatlarında tətbiq olunan hesablar planı və mühasibat uçotu registrləri

Ölkəmizdə kənd təsərrüfatının uçotu Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyi tərəfindən təsdiq edilmiş dəyişikliklərlə tənzimlənir (www.e-se.az/table/34909).

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 109-cu maddəsinin 19-cu və 32-ci maddələri ilə tənzimlənən Azərbaycan Respublikası Qanununun 2009-cu il 2 may tarixli tətbiqi ilə bağlı Azərbaycan Respublikası qanununun məsuliyyətinə cəlb edilməsi barədə, 04.04.2018-ci il. Maliyyə hesabatı standartlara uyğun olaraq həyata keçirilir.

Kənd təsərrüfatı istehsalının aparıcı sahəsi heyvandarlıqdır ki, heyvandarlıq növündən asılı olaraq maldarlıq, donuzçuluq, qoyunçuluq, quşçuluq, atçılıq, xəzçilik, dovşançılıq, balıqçılıq, arıçılıq, ixtisaslaşma sahələrinə bölünür.

Heyvandarlıq ölkə iqtisadiyyatının ən vacib sahəsidir. Heyvandarlığın inkişafı əsasən insanların qidalanma dəyərini və maddi rifahının yüksəlməsini müəyyən edir. Heyvandarlıq məhsulları - yüksək bioloji dəyərə malik olan ət, süd, yumurta və sair həyati vacib ərzaq məhsullarıdır. Südlü heyvandarlıq süd istehsalında, ət - ət üçün heyvandarlıq, quşçuluq - yumurta və quş əti istehsalında və s. qeyd edilən növ baxımlarından, mühasibatlıqda heyvandarlıq məhsullarının istehsal xərcləri həm sənaye, həm də heyvan növləri və ya texnoloji qruplarına görə qruplaşdırılır.

Heyvandarlıq eyni zamanda sənaye üçün müxtəlif qiymətli xammal (yun, qoyun dərisi, tüy və digərləri) istehsal edir ki, onlardan da bir çox istehlak malları istehsal olunur. Heyvanların kəsilməsindən, yağ və pendir istehsalından əldə edilən məhsullardan da geniş istifadə olunur.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində heyvandarlıq üçün yeni və təkmilləşdirilmiş texnologiyaların, o cümlədən yüksək performanslı qurğularla təchiz olunmuş salonlarda sağlam süd əsaslı süd istehsalı sistemlərinin, avtomatlaşdırılmış xətlər və idarəetmə sistemlərindən istifadə edərək robot texnikasının hazırlanması və tətbiqi və s. gərəklidir.

Qabaqcıl metodların, intensiv texnologiyaların uğurla mənimsənilməsi heyvandarlıq mütəxəssislərindən çalışdıqları sahənin dərin biliklərini tələb edir.

Hazırda heyvandarlıq üzrə müəssisələrdə mühasibat planının hazırlanmasında aşağıdakı formalardan istifadə olunmaqdadır (https://www.stat.gov.az/menu/4/e-reports/az/05/005_p.php):

1. Forma 24 (ekologiya üzrə);
2. Forma 14 (fərdi sahibkarların, ailə fermerlərinin və təsərrüfat təsərrüfatlarının mal-qara sayı);
3. Forma 31-kt haqqında (əkinlərin əllə yetişdirilməsində);
4. Forma 10 (kəndin (şəhər, rayon, əyalət) inzibati ərazi dairəsi üzrə başçıların sayına görə mal-qara və quşçuluq qruplarına aiddir);
5. Forma 6 (kəndin (şəhər, rayon, vilayət) inzibati-ərazi vahidi üzrə iribuynuzlu mal-qaranın və ev quşlarının uçotunun nəticəsi ilə bağlı);
6. Köpük və yem 24 (inək və toyuq üçün yem istifadəsində);
7. KTHMI (bitki heyvanları məhsulları).

Heyvandarlıq məhsullarının maya dəyələrini düzgün hesablamaq üçün heyvandarlığa olan xərclər “Heyvandarlıq” subhesabında hər bir mal-qara növləri və yaş qrupları üzrə aparılır.

Heyvandarlıqda aşağıdakı uçot obyektləri mövcuddur:

Maldarlıq. Südlük istiqamətli iri buynuzlu mal-qara: əsas sürü (inəklər və törədici buğalar), bəslənilməkdə və kökəldilməkdə olan heyvanlar (bütün yaşlarda olan cavan heyvanlar və kökəldilməkdə olan yaşlı heyvanlar).

Ətlik istiqamətli iri buynuzlu mal-qara: əsas sürü (inəklər, törədici buğalar, 8 aylığa qədər danalar), bəslənilməkdə və kökəldilməkdə olan heyvanlar (8 aylıqdan yuxarı dişi və erkək cöngələr, kökəldilməkdə olan heyvanlar).

Donuzçuluq. Əsas sürü, bəslənilməkdə və kökəldilməkdə olan donuzlar.

Qoyunçuluq. Yunluq və ətlik qoyunçuluq, qaragül qoyunçuluğu.

Quşçuluq. Yaşlı sürü, bəslənilməkdə olan cavanlar, inkubasiya yumurtaları.

İxtisaslaşmış təsərrüfatlarda xərclərin uçot obyektləri mövcud texnologiyaya uyğun müəyyən edilir. Məsələn, yumurtalıq istiqamətli quşçuluqda: yumurtlayan anac toyuqlar, yumurtlayan sənaye istiqamətli toyuqlar, cavan toyuqlar (1 gündən 180 günlüyə qədər olanlar), ətlik çolpaların bəslənilməsi (broyler). Sair quş növləri (ördəklər, qazlar, hinduşqalar, firəng toyuqları) üzrə uçot iki qrup üzrə (yaşlı sürü və bütün yaşlarda olan cavanlar) aparılır.

Atçılıq. Əsas sürü, bəslənilməkdə olan cavanlar. Cavan iş heyvanlarının saxlanılma xərci ayrıca uçota alınır.

Maralçılıq və dəvəçilik. Əsas sürü, bütün yaşlarda olan cavanlar və kökəldilməkdə olan yaşlı heyvanlar.

Dovşançılıq və xəzlik vəhşi heyvandarlıq. Adi təsərrüfatlarda uçot sahələr üzrə bütünlükdə aparılır. İxtisaslaşmış təsərrüfatlarda uçot dovşançılığın istiqamətləri (ətlik, dəri) üzrə, vəhşi heyvandarlıq üzrə isə əsas sürü və cavan vəhşi heyvanlar üzrə aparılır.

Arıçılıq, bahıçılıq və ipəkçilik. Bu sahələr üzrə uçot bütövlükdə sahə üzrə aparılır.

İl ərzində heyvandarlıq sahələrindən alınan məhsullar plan maya dəyəri ilə, yaxud istifadəsi mümkün olan qiymətlə, satış qiyməti ilə qiymətləndirilərək, mədaxil edilir. İlin axırında heyvandarlıq məhsullarının plan maya dəyəri faktiki maya dəyərinə çatdırılır.

2.4. Mühasibat uçotunun təkmilləşdirilməsinin əsas istiqamətləri

Müasir İqtisadi İnkişaf Səviyyəsi Tələbləri Mühasibat uçotu və maliyyə hesabatlarının inkişafı üçün iki əsas təlimat müəyyən edilmişdir: (<http://maliyye.gov.az/static/129/international-standards>)

1. Maliyyə uçotunun MHBS ilə əlaqələndirilməsi;
2. Firma və təşkilatlarda kompüterləşdirilmiş mühasibat uçotunun tətbiqi.

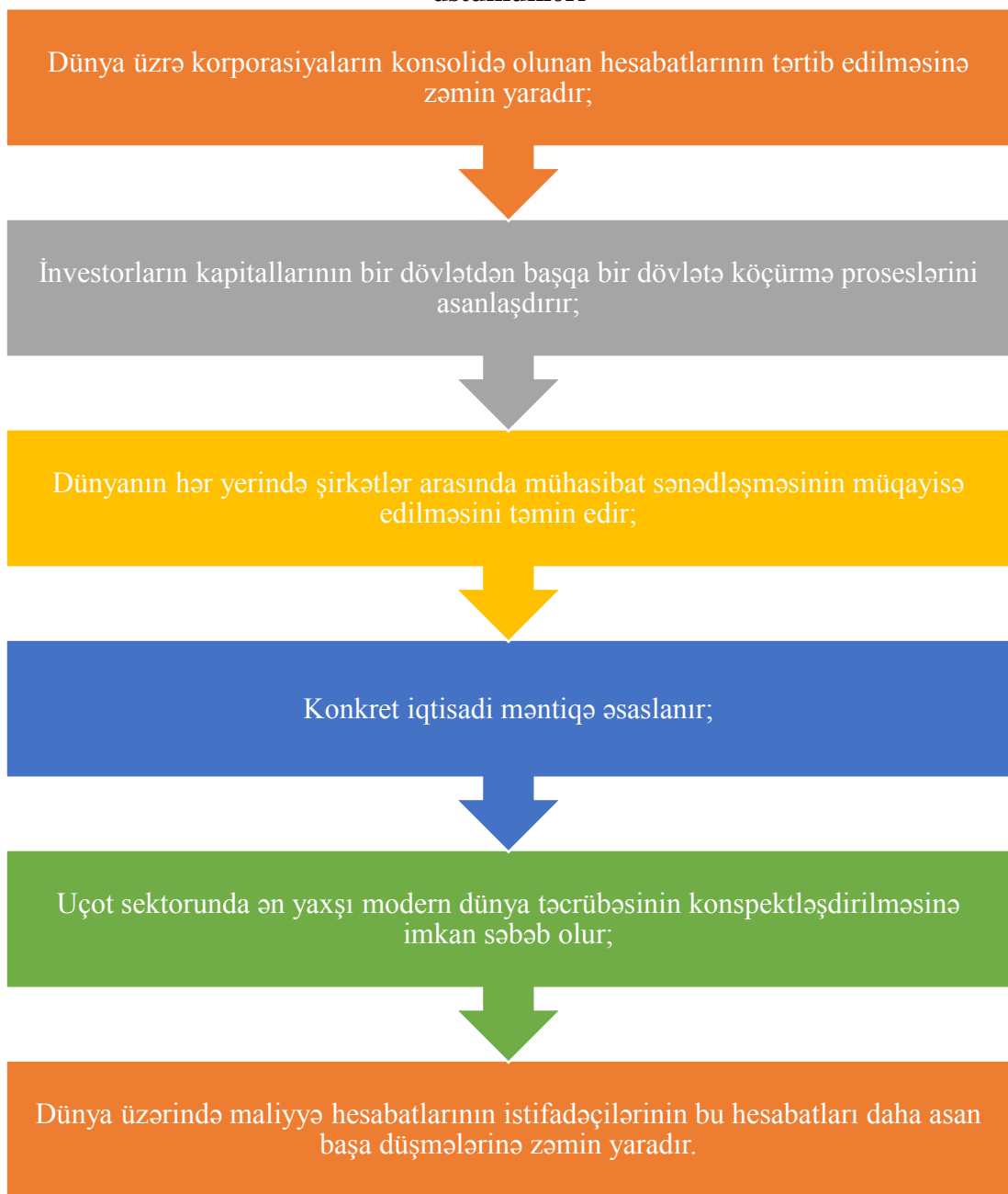
Mühasibat uçotu biznes dilidir. Müxtəlif ölkələrdən olan treyderlərin bu dili anlaması çox vacibdir. Aydınlığı təmin etməyin ən yaxşı yolu mühasibat məlumatlarını MHBS ilə birləşdirməkdir. Bu meyarlar bütün dünyada korporativ maliyyə hesabatlarının hazırlanması üçün maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin ictimaiyyət tərəfindən tanınması, təhlili və açıqlanması tələblərini müəyyən edir. Standartın əsas məqsədi maliyyə məlumatı istifadəçilərinin əsaslandırılmış qərarlar qəbul etmələrini asanlaşdırmaqdır. MHBS mühasibat uçotunun planlaşdırılması prosesinin xüsusilə mühüm hissəsidir. Bununla belə, MHBS yüksək keyfiyyətli, asan başa düşülən və tətbiq olunan global mühasibat standartlarının toplusudur. Buradakı nəticə ondan ibarətdir ki, əgər dünyada bütün şirkətlər eyni kriteriyalardan istifadə edərsə, həmin şirkətlərin hazırladığı maliyyə hesabatları müqayisə edilə bilər. Hesabatların beynəlxalq standartlara uyğun aparılmasına aşağıdakı amillər cavabdehdir:

A) Maliyyə hesabatlarında faydalı düzəlişlər və səhvlər - Bəzi mühüm maliyyə qərarları maliyyə hesabatlarına əsaslanır. Bununla belə, maliyyə hesabatları eyni zamanda dəyişdirilə və səhv şərh edilə bilər. Maliyyə hesabatlarında hesabların istiqamətləndirici təsirlərinin məhdudlaşdırılması maliyyə hesabatlarında məlum olanları, onların necə təhlil edildiyini və açıqlanmasını tənzimləyən çərçivə tələb edir;

B) Mühasibat uçotu həmişə nəticələrin maliyyə hesabatlarında qeyd olunduğu və səbəblərin açıqlanmamasını təmin etmək üçün başqa cür ardıcıl olan sahədir. Lakin riyaziyyatda bir ədəd riyaziyyatçının müstəqil fikrinə əsaslanaraq digər riyaziyyatçıdan fərqlənir. Burada əsas odur ki, istifadəçilər öz maliyyə hesabatlarında şəffaf məlumatlar təqdim etməklə düzgün qərarlar qəbul etsinlər.

c) Qlobal uyğunlaşmanı stimullaşdırmaq, bu ilk iki səbəbin nəticəsidir. Mühasibat uçotu qlobal səviyyədə tənzimlənməzsə, müxtəlif ölkələrdəki şirkətlər mühasibat uçotunu müxtəlif qaydalara uyğun aparacaqlar. Bu, qlobal uyğunlaşma üçün müəyyən çətinliklər yaradacaq. Dünyanın harmonizasiyası prosesi beynəlxalq normalara çevrilməyi vacib edir. Bu standartlar üzrə maliyyə hesabatlarının inkişafı dünya ticarətini və qlobal iqtisadi artımı stimullaşdırır. MHBS-lara uyğun olaraq maliyyə hesabatlarının hazırlanmasının bəzi üstünlükləri var. Bunlara daxildir:

Sxem 1: MHBS-lara uyğun olaraq maliyyə hesabatlarının hazırlanmasının bəzi üstünlükləri

20-ci əsrin sonu, XXI əsrin əvvəllərində ölkəmizdə riyaziyyatın inkişafının müasir mərhələsi başlandı. Azərbaycan dövlətinin iqtisadi sistemində ticarət əlaqələrinin qurulması, dövlət mülkiyyətinin özəlləşdirilməsi yolu ilə özəl müəssisələrin yaranması, dövlət müəssisələrinin iqtisadiyyatda iştirakının artırılması və iqtisadi iştirakda bərabər artım kimi amillər (Rzayev Q. 2006: s. 37-42).

Tədqiqatda köhnə məlumatların qalıq qiymətlərinin yeni tətbiq olunan statistik məlumatlara köçürülməsi üçün metodoloji prinsiplər işlənib hazırlanmış və onun əsasında yeni statistik modellər təklif edilmişdir.

Nəticədə müasir mühasibat uçotunun parametrlərinin müxtəliflik prinsipinə əsaslanan kompüterləşdirilmiş sistemlə müqayisəsi XIX əsrdə vahid uçotun aparılması üçün əlverişli şəraitin yaradılmasını, müvafiq məlumat mənbələrində bu prinsiplərin tələblərinə uyğun olaraq hesabların qurulmasını təklif edir. Müasir standartlarla.

Kompüterləşdirilmiş mühasibat uçotunun inkişafı, onun yeni mühasibat uçotu standartlarının tələblərinə uyğunlaşdırılması və istifadəsinin layihələndirilməsi bu gün mühasibat uçotunun inkişafı üçün ən vacib məsələlərdəndir.

Ölkənin iqtisadi inkişafının indiki mərhələsində və İT texnologiyasının daha da inkişafı ilə əlaqədar olaraq şirkətin mühasibat məlumatlarının hazırlanmasına xüsusi diqqət yetirilməsi məqsədəuyğundur.

Milli iqtisadi inkişaf proqramlarının yüksək səviyyədə effektiv idarə olunması hökumətin ən yüksək səviyyələrində istehsal olunan məlumatların keyfiyyətindən asılıdır.

Məlumatın keyfiyyəti verilənlərin müəyyən xüsusiyyətlərinə aiddir, o cümlədən - etibarlılıq, keyfiyyət, müqayisəlilik, vacibliq, dəqiqlik, çeviklik, aydınlıq, ədalətlik, dövrilik və s.

Hər bir şöbədə kompüterləşdirilmiş mühasibatlığın tətbiqi ilə indi bu iqtisadiyyata nəzarət etmək, elektron hökumət yaratmaq, virtual resurslardan istifadə etmək üçün xalq təsərrüfatında kompüter şəbəkəsi anlayışı yaradıla bilər. Bunu nəzərə alaraq, dövlət orqanlarının ölkədə mühasibat uçotu konsepsiyasını həyata keçirərək bu konsepsiyayı qəbul etməsi məqsədəuyğun hesab edilir.

Mühasibat uçotunun kompüterləşdirilməsi Proqramında müəyyən edilmiş tələblərə cavab verən təşkilatlarda lisenziyalı kompüterləşdirilmiş mühasibat uçotu sistemlərinin tətbiqi ölkədə hesabatlılığı xeyli yaxşılaşdırıla bilər.

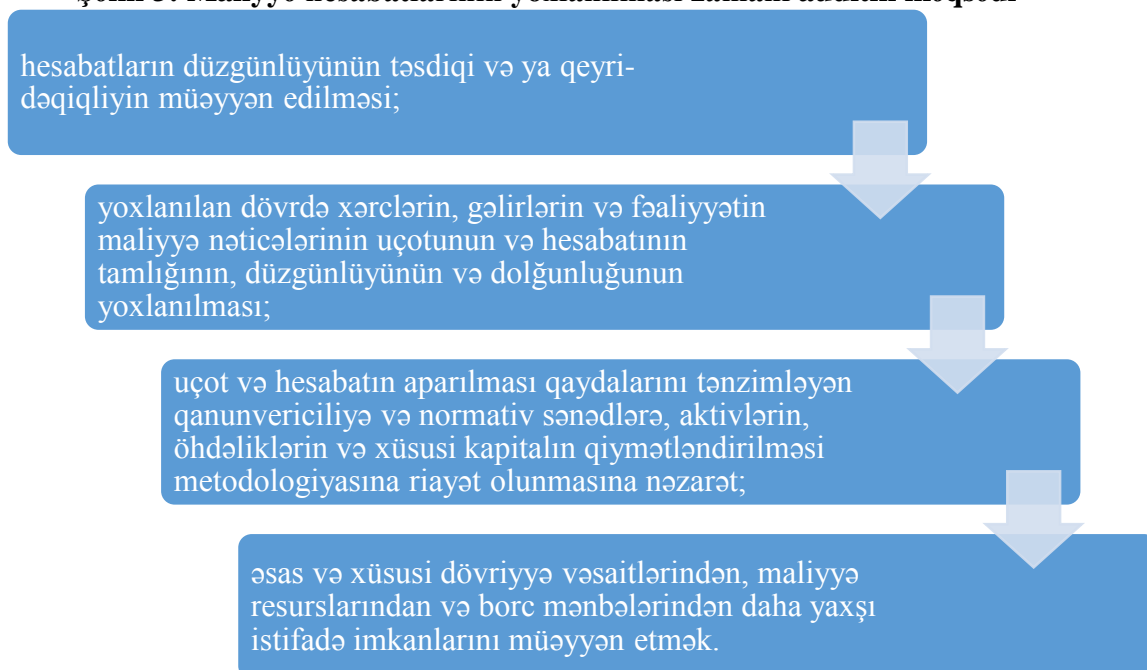
Müasir mühasibat uçotu standartlarından istifadə dövlət maliyyəsinin idarə edilməsində özünəməxsus rol oynadığından belə tədbirlərin həyata keçirilməsi üçün büdcə fondunun yaradılması məqsədəuyğundur.

III FƏSİL. HEYVANDARLIQ TƏSƏRRÜFATLARINDA ŞƏFFAFLIĞIN TƏMİNATÇISI HESAB OLUNAN AUDİTİN TƏŞKİLİ PROBLEMLƏRİ

3.1. Maliyyə şəffaflığının təminatçısı sayılan auditin məqsədi və vəzifələri

Auditorun fəaliyyətinin əsas məqsədi təsərrüfat subyektlərinin mühasibat (maliyyə) hesabatlarının dəqiqliyini və onların maliyyə-təsərrüfat əməliyyatlarının normativ hüquqi aktlara uyğunluğunu müəyyən etməkdən ibarətdir. Odur ki, auditin təyin edilməsi maliyyə hesabatlarının aşağıdakı məqsədlər üçün yoxlanılması deməkdir (Bədəlov Q.A. 2017: s.6):

Şəkil 3: Maliyyə hesabatlarının yoxlanılması zamanı auditin məqsədi

Mənbə: Bədəlov Q.A. 2017: s.155

Sifarişçi (müşəri) ilə bağlanmış müqaviləyə əsasən auditin əsas məqsədi (Bədəlov G.Ə. 2017: s.6-7):

- maliyyə resurslarından daha səmərəli imkanlarının müəyyən edilməsi, vergilərin düzgün hesablanması təhlili, müəssisənin məsrəfləri və fəaliyyətinin nəticələrini, gəlirlərini və xərclərini optimallaşdırmaq üçün tədbirlər hazırlanması məqsədləri də əlavə oluna bilər.

Auditor mənfəət və ya zərər, mühasibat balansının və digər məcmuə gəlir haqqında hesabatın düzgünlüyünü, izahat qeydindəki məlumatların düzgünlüyünü

müəyyən edir. Bu zaman aşağıdakılara xüsusi diqqət yetirilir (Bədəlov Q.A. 2017: s.7-8):

a) bütün aktiv və öhdəliklərin hesabatda əks olunub-olunmaması;

b) əmlakın qiymətləndirilməsinin faktiki metodunun müəssisənin uçot siyasətinin müəyyən edilməsində qəbul edilmiş metodologiyadan nə dərəcədə fərqləndiyini.

Auditor balans mənfəətinin və vergi tutulan mənfəətin hesablanması düzgünlüyünü müəyyən etmək üçün mənfəət və zərər haqqında hesabatı yoxlayır.

Ümumiyyətlə, auditor aşağıdakıları yoxlamalıdır (Bədəlov Q.A. 2017: s.91):

- nizamnamə kapitalının miqdarının dəyişdirilməsi ilə bağlı müəssisə sahiblərinin qərarlarının tam yerinə yetirilməsi;

- balansın aktiv və passivləri üzrə sintetik və analitik uçot məlumatlarının oxşarlığı;

- hesabatda debitor və kreditor borclarının tam əks etdirilməsi.

Auditor rəy vermək məqsədilə aşağıdakı məsələlər üzrə kifayət qədər aydın və dəqiq fikrə malik olmalıdır (Bədəlov Q.Ə. 2017: s.6):

- hesabatın bütün tələblərə cavab verməsi və ziddiyyətli məlumatların olmaması;

- hesabata göstərilən məbləğlərin daxil edilməsi üçün əsasların olub-olmaması;

- bütün tələb olunan məbləğlərin hesabata daxil edilib-edilməməsi, bütün aktiv və öhdəliklərin şirkətə (müəssisəyə, firmaya) məxsus olması;

- bütün kateqoriyalar düzgün qiymətləndirilib və səhvsiz hesablanıb-mı;

- məbləğin yazıldığı hesaba aid edilməsi üçün əsasların olub-olmaması;

- balans hesabatı tarixindən qısa müddət əvvəl və ya dərhal sonra həyata keçirilən əməliyyatların tamamlanıb-tamamlanmaması;

- ayrı-ayrı əməliyyatların məbləğlərinin analitik kitabda və jurnallarda göstərilən məlumatlara uyğun olub-olmaması, onların düzgün yekunlaşdırılıb-toplanması, yekun məbləğlərin baş kitabda göstərilən məlumatlara uyğun olub-olmaması;

- maliyyə hesabatlarının bütün kateqoriyalarına daxil edilib-edilməməsi və hesabatlarda və əlavələrdə düzgün əks etdirilib-keçirilməməsi.

Auditin nəticələrinə əsasən auditorun fəaliyyətini tənzimləmək üçün təsərrüfat subyektinin rəhbərliyinə auditorun yazılı məlumatı hazırlanır. Məcburi auditin keçirildiyi bütün hallarda auditor təşkilatları auditorun yazılı məlumatını (hesabatını) hazırlamağa və auditin nəticələrinə əsasən yoxlanılan təsərrüfat subyektinin rəhbərliyinə ünvanla təqdim etməyə borcludurlar. Audit təşkilatları auditin gedişində aralıq məlumatları hazırlayıb şifahi və ya yazılı şəkildə təqdim edə bilər. Auditorun yazılı məlumatında mühasibat uçotu və daxili nəzarət sistemində mühasibat uçotunda əhəmiyyətli xətalara səbəb ola biləcək çatışmazlıqlar barədə məlumatlar yoxlanılan subyektin rəhbərliyinə təqdim edilir və subyektin uçot və nəzarət sistemlərinin təkmilləşdirilməsi üçün konstruktiv təkliflər verilir.

Auditor auditorun yazılı məlumatında müəssisənin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyəti ilə bağlı onun mühasibat uçotunun düzgünlüyünə təsir edən və ya təsir göstərə bilən bütün əhəmiyyətli səhvləri və təhrifləri göstərməyə borcludur.

Auditorun yazılı hesabatı bütün mövcud çatışmazlıqların tam hesabatı hesab edilə bilməz. O, yalnız audit prosesi zamanı aşkar edilmiş çatışmazlıqları göstərir. Auditorun yazılı bəyanatı auditor və auditi aparan digər mütəxəssislər tərəfindən imzalanmalıdır. Hər bir auditor firması auditorun yazılı məlumatının hazırlanması formasına dair vahid (daxili) tələblər hazırlamalıdır. Belə daxili tələblər sənədin müxtəlif təsərrüfat subyektləri üçün səliqəli və vahid qaydada tərtib edilməsini və audit təşkilatının rəhbəri tərəfindən təsdiq edilməsini təmin etməlidir.

Auditorun yazılı məlumatında aşağıdakılar məcburi olmalıdır (Bədəlov Q.A. 2017: s.48-49):

1. Audit təşkilatının təfərrüatları;
2. Yoxlanılan sahibkarlıq subyektinin rekvizitləri;
3. Təsərrüfat subyektinin auditi zamanı yoxlanılan sənədlərin əhatə etdiyi müddətin, auditorun yazılı məlumatının imzalanma tarixinin göstərilməsi;

4. Audit zamanı aşkar edilmiş nəticənin etibarlılığına və Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ilə müəyyən edilmiş mühasibat uçotu və hesabat prosedurlarının qanuniliyinə təsir edən əhəmiyyətli səhvlər;

5. Təsərrüfat subyektində mühasibat uçotunun təşkili və aparılmasının nəticələri, müvafiq hesabatların hazırlanması və daxili nəzarət sisteminin auditi.

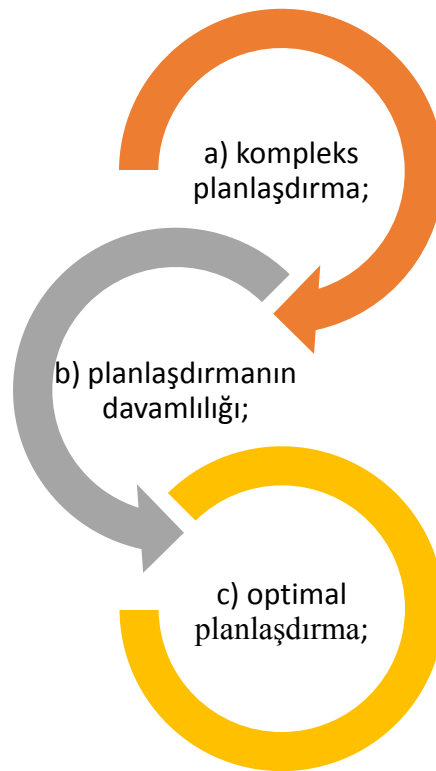
Auditorun yazılı bəyanatında əks olunan məlumatlar aydın, qısa, yığcam və dəqiq olmalıdır. Burada edilən qeydlərdən hansının əhəmiyyətli, hansının əhəmiyyət kəsb etmədiyi və sadalanan çatışmazlıqların auditor rəyinin nəticələrinə təsir edib-ətmədiyi göstərməlidir. Auditor təşkilatı şərti olaraq müsbət rəy vermədikdə, auditorun yazılı bəyanatında auditoru belə rəyə vadar edən səbəbləri ətraflı şəkildə əsaslandırılmalıdır.

Auditə başlamazdan əvvəl auditor auditin nəticələrini və vəzifəli şəxslərin öz vəzifələrini necə yerinə yetirdiklərini yoxlamalıdır. Əgər əvvəlki audit zamanı yol verilmiş nöqsanlar aradan qaldırılmayıbsa, bunun səbəbi aydınlaşdırılmalı və rəhbərliyi narahat edən tədbir görülməlidir (Bədəlov Q.A. 2017: s.91).

3.2. Heyvandarlıq təsərrüfatlarında auditin planlaşdırılması, təşkili və başa çatdırılması

Auditor təsərrüfat subyekti ilə auditin aparılması üçün müqavilə bağladıqdan sonra audit yoxlamasını planlaşdırır. Planlaşdırma auditin həcmi, planlaşdırılan fəaliyyətləri və onların müddətini, ümumi audit planını, habelə müəssisənin mühasibat uçotu ilə bağlı rəy hazırlamaq üçün zəruri olan audit prosedurlarının həcmi, ardıcılığını və ardıcılığını müəyyən edən audit proqramının hazırlanmasıdır. Auditor auditin ümumi audit prinsiplərinə, habelə aşağıdakı xüsusi prinsiplərə uyğun olaraq planlaşdırır (Abbasov Q.Ə. 2009: s.31-32):

Şəkil 4: Auditin planlaşdırılması zamanı auditin ümumi prinsipləri

Mənbə: Abbasov Q.Ə. 2009, materialları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

İntegrasiya edilmiş auditin planlaşdırılması prinsipi ilkin planlaşdırmadan tutmuş ümumi planın və audit proqramının işlənilməsinə qədər planlaşdırmanın bütün mərhələlərinin ardıcılığını təmin edir.

Auditin planlaşdırılmasının fasiləsizliyi prinsipi bir qrup auditor üçün tapşırıqların qoyulması və planlaşdırma mərhələlərinin vaxt və təsərrüfat subyektləri baxımından əlaqələndirilməsində ifadə olunur. Auditor audit dövrünü

planlaşdırarkən təsərrüfat subyektinin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətində baş verən dəyişiklikləri və aralıq yoxlamaların nəticələrini nəzərə almaqla auditin plan və proqramına vaxtında düzəlişlər etməlidir.

Auditin planlaşdırılmasında optimallıq prinsipi ondan ibarətdir ki, planlaşdırma prosesində auditor planlaşdırma çevikliyi təmin etməlidir ki, auditor tərəfindən müəyyən edilmiş meyarlar əsasında ümumi audit planı və proqramı seçilə bilsin.

Auditor auditin planlaşdırılmasını aşağıdakı əsas mərhələlərə bölür (<http://www.e-qanun.az/framework/11177>):

- a) ümumi auditin planlaşdırılması;
- b) ümumi audit planının hazırlanması və formalaşdırılması;
- c) audit proqramının hazırlanması və işlənilməsinin hazırlanması.

Azərbaycan Respublikasının ərazisində fəaliyyət göstərən auditor təşkilatları və ya müstəqil auditorlar mühasibat uçotu auditini planlaşdırarkən tətbiq olunan normaları müəyyən etmək üçün “Auditor xidməti haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunundan və “Auditin planlaşdırılması” beynəlxalq və milli audit standartlarından istifadə edirlər (<http://www.e-qanun.az/framework/9236>).

“Audit planlaşdırılması” milli audit standartı auditin planlaşdırılmasının ilkin mərhələsini, ümumi audit planının və proqramının hazırlanması prinsiplərini və onun hazırlanması qaydasını müəyyən edir. Standartın şərtləri rəsmi auditor hesabatının hazırlanmasını nəzərdə tutan auditdə iştirak edən bütün auditorlar üçün məcburidir və auditor hesabatının hazırlanmasını tələb etməyən könüllü auditlərdə, habelə digər sənədlərin təqdim edilməsində tövsiyə olunur.

Tapşırıqın yerinə yetirilməsi bu beynəlxalq standartın tələblərindən kənara çıxdıqda, auditor bunu öz iş vərəqlərində, habelə rəsmi hesabatda və ya audit firmasının rəhbərliyinə aid olan digər sənədlərdə qeyd edir.

Auditorlar audit siyasətləri və prosedurlarını hazırlamağa başlayanda, onlar təşkilatın ilk əldə etdiyi biliklərə, eləcə də tədqiqat prosesinin nəticələrinə əsaslanmalıdırlar. Bu halda auditor şirkətin daxili nəzarət sisteminin effektivliyini və nəzarət riskini qiymətləndirməli və bu məqsədlə müvafiq audit sənədləri

almalıdır. Audit planını və prosedurunu hazırlayarkən auditor audit prosedurlarının həcmi və xarakterini dəqiq müəyyən etmək üçün məlumatların işlənməsini təmin etmək üçün metodlar seçir. Auditor bunu məqsədəuyğun hesab edərsə, audit siyasəti və prosedurunun müəyyən şərtləri rəhbərliklə razılaşıdırıla bilər. Bu halda auditor ümumi prosesə və audit prosesinə daxil olan üsul və üsulları seçməkdə sərbəstdir, lakin iş planına və cədvəlinə uyğun olaraq öz işinin nəticəsi üçün yalnız məsuliyyət daşıyır.

Planın birinci mərhələsində auditor təsərrüfat təşkilatının maliyyə və maliyyə fəaliyyəti ilə tanış olmalı və aşağıdakı məlumatlara malik olmalıdır (Bədəlov G.A. 2017: s.33-34):

1) bütövlükdə ölkənin (regionun) iqtisadi vəziyyətini və onun təsisatlarının xüsusiyyətlərini qeyd edən iqtisadi və maliyyə göstəricilərinə təsir edən xarici amillər;

2) Maliyyə institutunun maliyyə fəaliyyətinə təsir göstərən, onun fərdi xüsusiyyətləri ilə bağlı olan iqtisadi və maliyyə amilləri.

Audit zamanı aşağıdakılar da nəzərə alınmalıdır (Bədəlov Q.A. 2017: s.34-35):

1) maliyyə institutunun təşkili - təşkilati-hüquqi forması və inzibati strukturu ilə;

2) istehsal fəaliyyətinin növləri və məhsulların sinifləri (layihələr, fəaliyyətlər);

3) maliyyə strukturu və səhm qiyməti (zəruri hallarda bazar payının qiymətini müəyyən etmək üçün);

4) məhsulun texniki xüsusiyyətləri;

5) mənfəətin səviyyəsi;

6) biznes bölməsinin əsas istehlakçıları və təchizatçıları ilə;

7) cəmiyyətin izafi mənfəətinin bölüşdürülməsi prosesində;

8) törəmə və törəmə müəssisələrin mövcudluğu;

9) biznes bölməsi tərəfindən hazırlanmış daxili nəzarət sistemi;

10) İşçilərin təşkili prinsipləri.

Auditor üçün biznes bölməsi haqqında məlumat mənbəyi budur:

1) dövlət maliyyə institutunun qeydiyyatı ilə bağlı qeydlər;

- 2) İdarə Heyətinin, səhmdarların və ya biznesin digər müvafiq idarəetmə orqanlarının iclaslarının protokolları;
- 3) təsərrüfat subyektlərinə aid və onları dəyişdirən qeydlər, ilkin mühasibat qeydləri və qeydlər;
- 4) mühasibat uçotu sistemini əks etdirən maliyyə hesabatları və digər sertifikatlar;
- 5) təsərrüfat subyektinin müqavilə və müqavilələri;
- 6) mühasibat uçotu məlumatları;
- 7) təsərrüfat təşkilatının təşkilati sənədləri (planlar, hesablar, layihələr, ştat cədvəlləri və əmək haqqı fondunu tərtib edən digər sənədlər);
- 8) daxili auditorun və məsləhətçinin hesabatı;
- 9) daxili təlimatlar;
- 10) mühasibat uçotunda standart hüquqi təcrübələr;
- 11) vergi və dövlət qurumlarının müfəttişləri;
- 12) məhkəmə qərarı;
- 13) maliyyə institutunun yaradılmasına və təşkilati strukturuna aid sənədlər, onun filial və törəmə müəssisələrinin siyahısı;
- 14) rəhbərlik və biznes işçiləri tərəfindən aparılan sorğulardan əldə edilən məlumatlar;
- 15) Biznesin, onun əsas sahələrinin, siyahılarının təhlili zamanı əldə edilən məlumatlar.

Auditor ilkin planlaşdırma mərhələsində auditin mümkünlüyünü qiymətləndirir. Auditor auditin aparılmasının mümkünlüyünü müəyyən edərsə, auditin aparılması üçün qrup təyin edir və təsərrüfat bölməsi ilə müqavilə bağlayır. Audit qrupunun strukturunu planlaşdırarkən, hər bir hazırlıq mərhələsi üçün iş vaxtı, auditin əsas və yekun mərhələləri, komandanın strukturu, komanda üzvlərinin vəzifələri, komanda üzvlərinin ixtisas səviyyəsi və s. İstinadlar nəzərə alınır.

Tədqiqat işimiz üzrə heyvandarlıq təsərrüfatlarında planlaşdırma zamanı heyvandarlıq müəssisələri zəruri hallarda minimum texniki, gigiyena və sağlamlıq şəraiti, müəssisələrdə saxlanmalı olan uçot və sənədlər və iş zamanı əməl edəcəkləri

məsələlər baxımından yoxlanılır. Yoxlamalarda aşkar edilmiş çatışmazlıqlar və səhv tətbiqlər protokolla müəyyən edilir. Çatışmazlıqların aradan qaldırılması üçün maksimum altı ay vaxt verilməklə, vəziyyət sahibinə yazılı şəkildə bildirilir. Verilən müddət bitdikdən sonra heyvandarlıq müəssisəsinə yenidən baxış keçirilir. Tətbiq həm də aşağıda qeyd edilən yanlış əməllərə görə göstərilən sanksiyalara uyğun həyata keçirilir:

(1) Bu sanksiyanın müddəalarını yerinə yetirməyən heyvandarlıq müəssisələrinə mövcud rayon üzrə bələdiyyələr tərəfindən vaxt verilməklə xəbərdarlıq edilir. Xəstəlik və ya ölüm kimi fors-major hallar istisna olmaqla, müəyyən edilmiş müddət ərzində tənzimləmə müddəalarını yerinə yetirməyən heyvandarlıq müəssisələrinin fəaliyyəti Mülki İnzibati Hakimiyyət tərəfindən qadağan edilir (<http://www.e-qanun.az/framework/11254>);

(2) Aşağıdakı hərəkətləri etdiyi aşkar edilən heyvandarlıq müəssisələri Mülki İdarə tərəfindən xəbərdarlıq edilmədən fəaliyyəti qadağan edilir:

a) Nazirlik tərəfindən müəyyən olunan və xəstəlik səbəbiylə kənd və rayonlara bildirilən riskli sulak sahələrin ətrafında ən az 1 km. Rayon ərazisində yerləşən və iş icazəsi olan heyvandarlıq müəssisələrində aparılan yoxlamalarda qaz, ördək kimi suda yaşamağa ehtiyacı olan ev quşlarını saxlayan müəssisələr müəyyən edilib;

b) Suda yaşaması lazım olmayan toyuq və hinduşka kimi quş növlərini bu Qaydada müəyyən edilmiş gəzinti yerlərində deyil, açıq yerlərdə daşıyan müəssisələr;

c) Eyni toyuqxanada müxtəlif növ və yaşda olan quşların saxlanması aşkar edilən kommersiya quşçuluq təsərrüfatları;

ç) Qaz və ördək kimi suda yaşamağa ehtiyacı olan ev quşlarını və toyuq, xoruz, hinduşka kimi suda yaşamağa ehtiyacı olmayan ev quşlarını eyni quşçuluq evində saxlamağa qərarlı şəxsi ehtiyaclar üçün heyvandarlıq müəssisələri;

d) Şəxsi ehtiyaclar üçün müraciət edən müəssisələrin kommersiya mənasında fəaliyyət göstərdiyi müəyyən edilir;

(3) Fəaliyyəti qadağan edilmiş müəssisələrdəki heyvanların insan və heyvan sağlamlığı üçün təhlükə yaratdığı baytar həkim tərəfindən hazırlanacaq aktla

müəyyən edildikdə, heyvanların zəruri müayinə və müalicəsi aparılır. Kənd/rayon müdirlikləri tərəfindən, yəni bələdiyyə və icra hakimiyyətləri tərəfindən müəssisə sahibinin hesabına və heyvanlar məcburi kəsilməyə məruz qalır. Sağlamlığı baxımından riski olmayan heyvanlar, iş icazəsi ilə başqa bir iş yerində yerləşmək üzrə vəkil olaraq müəssisə sahibinə təslim edilir və ya marketing öhdəliyi istiqamətində heyvanların nəzarətli kəsimi edilir;

(4) Kənd/rayon üzrə icra, yaxud bələdiyyə nümayəndəlikləri, fəaliyyətinə qadağa qoyulmuş müəssisələrdə nöqsanların aradan qaldırılması məqsədilə tədbirlər istisna olmaqla, tədbir görmür.

3.3. Daxili nəzarət sisteminin səmərəliliyinin optimallaşdırılması problemləri

“Mühasibat uçotunun keyfiyyəti” anlayışı auditorun fikrincə, istifadəçilərin yoxlanılmış maliyyə hesabatlarına zəruri və kifayət qədər inamını ehtiva edir. Korrupsiya ilə mübarizə, cinayət gəlirlərinin leqallaşdırılması və şəffaflığın artırılması məqsədilə audit xidmətləri bazarında audit şirkətləri üçün keyfiyyətə nəzarət getdikcə daha çox əhəmiyyət kəsb edir.

Auditor xidmətlərinin keyfiyyətinə nəzarət aşağıdakı kimi hədəflənir (<http://www.e-qanun.az/framework/13241>):

Auditor riskinin qeyri-adekvat qiymətləndirilməsinin qarşısının alınması;

Auditin nəticələrinə əsasən auditor hesabatına istifadəçi etimadını qazanmaq;

İstifadəçilərin auditorun maliyyə hesabatlarına dair rəyinə lazımı və əsaslı inamı olmasını təmin etmək.

Kənar (audit) və daxili (audit orqanları daxilində) auditorların fəaliyyətlərinin keyfiyyətinə nəzarət tənzimlənir (Azərbaycan Dövlət Auditi İdarəsinin 30-cu il 2017-ci il tarixli 288/2017 nömrəli qərarı ilə təsdiq edilmişdir).

Bütün audit qurumları (müstəqil auditorlar) daxili auditin keyfiyyətinə nəzarət sisteminə malik olmalıdırlar. Daxili keyfiyyətə nəzarət prinsipləri və onların həyata keçirilməsi prosedurları audit firmasının daxili parametrlərində müəyyən edilməlidir. Birinci, cari və sonrakı müddəalara bölünən üç bənd (Azərbaycan Milli Statistika Şurasının 30 sentyabr 2016-cı il, 279/3 nömrəli qərarı ilə təsdiq edilmişdir):

- Audit firmasının rəhbərliyi tərəfindən auditlərin effektiv idarə edilməsi;
- Audit köməkçilərinin funksiyalarına nəzarət;
- Layihənin nəticəsinin qiymətləndirilməsi.

Təşkilat rəhbəri auditin dizayn mərhələsində ilkin daxili keyfiyyətə nəzarət edir. Hazırkı daxili keyfiyyətə nəzarət audit qrupu monitorinq fəaliyyətlərində komandaya rəhbərlik edir. Bu mərhələdə aşağıdakılara nəzarət edilir:

1. Ayrı-ayrı audit komponentləri, o cümlədən:

Audit prinsiplərinə uyğunluq;

Ümumi audit siyasət və prosedurlarına uyğunluq;

Audit sübutlarının düzgün sənədləşdirilməsi;

Audit nəticələrini yoxlayın.

2. Auditin keyfiyyətinə ümumi nəzarət:

İşçilərin şəxsi vəziyyətlərinə təsir etmək;

Komanda üzvləri arasında məsuliyyətlərin səmərəli bölgüsü;

Audit qaydalarına (standartlarına) uyğunluq.

Təhlükəsizlik müəyyən edildikdə, rəhbərlik auditoru (və ya köməkçini) başqa mütəxəssislə əvəz edə bilər. Sonra daxili nəzarət mərhələsində audit qrupunun rəhbəri köməkçi auditorların aşağıdakı istiqamətlərdə gördüyü işləri nəzərdən keçirir:

Layihələrin icrası və auditi;

Nəticələrin auditorun iş dəftərlərində düzgün qeyd edilməsi;

Audit prosesinin məqsədlərinə nail olmaq;

İş nəticələrinin məqbul rəyi və onların auditinin düzgünlüyü.

Auditin siyasət sənədlərinə tam uyğun olmasını təmin etmək üçün hər bir audit qrupunda (müstəqil auditor) daxili keyfiyyətə nəzarət sistemi yaradılmalıdır. Prosedurların xarakteri və əhatə dairəsi aşağıdakı şərtlərdən asılıdır (Daxili Auditin Keyfiyyətinə Nəzarətin həyata keçirilməsinə dair Təlimat, 2016: səh.3):

audit firmasının ölçüsü;

təşkilatın işçilərinin muxtariyyət səviyyəsi;

Audit materialları;

Keyfiyyətə nəzarət prosedurlarının həyata keçirilməsi üçün işçi heyəti (baş mühasiblər) arasında vəzifələrin bölüşdürülməsi;

İşçilərin əmək qanunları və qaydaları ilə təmin edilməsi üçün müddəalar.

Daxili keyfiyyətə nəzarət sistemi aşağıdakı tələblərə cavab verməlidir (Daxili Auditin Keyfiyyətinə Nəzarətin həyata keçirilməsinə dair Təlimat, 2016: s.4-5):

Audit heyətinin müstəqilliyinə, dürüstlüyünə, obyektivliyinə, məxfiliyinə və peşə etikasına riayət etməsi;

Auditor təşkilatına öz vəzifələrini səmərəli şəkildə yerinə yetirmək üçün lazımı bilik, bacarıq və vərdislər vermək;

Müvafiq ekspertləri təyin etmək;

Auditlər, cari monitoring və proseslərin nəzərdən keçirilməsi zamanı bütün layihələrə və keyfiyyət tələblərinə uyğunluq;

İşçilərin təcrübə və ya biliyi olmadığı müvafiq hallarda, müvafiq daxili və xarici audit məsləhətini axtarın;

Audit orqanının əməkdaşları tərəfindən öz vəzifə borcunu səhlənkarlıq və ya lazımınca yerinə yetirmədikdə zəruri tədbirlər görmək;

Daxili keyfiyyətə nəzarət sistemlərinin etibarlılığına və effektivliyinə müntəzəm olaraq nəzarət etmək üçün tədbirlər həyata keçirmək.

Daxili keyfiyyətə nəzarətin prinsipləri, xüsusiyyətləri, müddəti və məqsədləri auditorun iş kitablarının aşağıdakı nəzarət strukturlarına, metodlarına və həcminə təsir göstərir:

Yoxlanılan subyektin fəaliyyətinin həcmi və xarakteri;

Təşkilatın təşkilati strukturu;

Qeydiyyatdan keçmiş biznes haradadır;

Gəlir-xərc nisbəti.

Firma, birincisi, audit planının və prosesinin düzgünlüyünü qiymətləndirmək və həyata keçirməklə, ikincisi, auditin təşkilati və etik prinsiplərinə ciddi şəkildə riayət etməklə (məsələn, auditorun auditor auditoruna tövsiyələr verib-verməməsi) auditorun fəaliyyətinə nəzarət edir. müştəri və ya mühasibat uçotunu bərpa etmir).

Audit orqanı auditin başa çatdırılmasını və müvafiq xidmətlərin göstərilməsini təmin etmək üçün aşağıdakı sənədlərə uyğun olaraq daxili keyfiyyətə nəzarət strategiyalarını və xüsusi prosedurları müəyyən etməlidir:

Azərbaycan Respublikasının Qanunu;

Beynəlxalq Mühasibat Uçotu Standartları;

Azərbaycan Dövlət Hesablama Təşkilatının, o cümlədən auditor təşkilatının daxili qaydaları (standartları);

Ölkədə audit xidmətlərinin mahiyyətini, növünü, əsas prinsiplərini və keyfiyyətə nəzarət mexanizmini müəyyən etmək üçün “Audit keyfiyyətinə nəzarət” Milli Audit Standartları və Beynəlxalq Mühasibat Uçotu Standartları “Audit Xidmətləri” və “Audit Keyfiyyətinə Nəzarət”. (<http://www.e-qanun.az/program/9236>).

Daxili nəzarət iki yolla həyata keçirilir: ümumi nəzarət, fərdi audit proseslərinə nəzarət. Daxili nəzarət müvafiq direktorlar və müstəqil auditorlar tərəfindən həyata keçirilir. Daxili nəzarət qaydaları Audit orqanı tərəfindən təsdiq edilir. Bu baxımdan aşağıdakı amillər nəzərə alınır: işçi tələbləri, potensial, planlaşdırma, güc, strategiya, müştəri və əlaqə, monitoring. Xarici auditin keyfiyyətinə nəzarət auditor təşkilatı və müstəqil auditorlar tərəfindən göstərilən audit xidmətlərinin keyfiyyətinin və daxili nəzarət sisteminin qiymətləndirilməsidir.

Kənar nəzarəti Azərbaycan Dövlət Statistika Agentliyi həyata keçirir. İki variant var (<http://www.e-qanun.az/framework/9236>):

- Auditin daxili keyfiyyətə nəzarət sisteminin qiymətləndirilməsi;
- Audit firması tərəfindən həyata keçirilən audit xidmətlərinin keyfiyyətinin monitoringi.

Xarici nəzarət strategiyaları və taktikaları Hesabat İdarəsi tərəfindən qəbul edilən siyasət və təlimatlarla tənzimlənir. Azərbaycan Respublikasında auditor peşəsinin milli tənzimlənməsini tənzimləmək məqsədi ilə bununla bağlı Azərbaycan Respublikasında auditor peşəsinin inkişafına və təkmilləşdirilməsinə, dövlət maliyyə institutlarına və auditorlara (mühasibat uçotu orqanlarına) çıxış və digər hüquqi və normativ müddəaları. Bu məqsədlə birlik yaradılmışdır. Hesablama İdarəsinin fəaliyyəti onun Qanunu ilə tənzimlənir.

“Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika İdarəsinin Qaydaları” 1115 - 19 sentyabr 1995 (<http://www.e-qanun.az/framework/9418> nömrə).

Auditorun əsas vəzifəsi ölkədə auditor təşkilatının işini tənzimləmək, iqtisadiyyatın bütün sahələrində mühasibat uçotunun və auditin vahidliyini və etibarlılığını təmin etmək üçün onun xidmətlərinin artırılması və təkmilləşdirilməsi üçün tədbirlər görməkdən ibarətdir. Kimin sahibidir Mövcud qanuna əsasən:

1. Yekun fəaliyyətlər;

Yoxlamanın sonunda auditor orqanının direktor müavini bütün hesabatlarla və baxılma proseslərinə, habelə qanunvericiliyə riayət olunmasına baxır və iş dəftərlərində bütün qeydlərin aparılmasını təmin edir.

2. Yoxlanılan şirkətlərin auditdən sonrakı təftişi;

Əgər maliyyə (mühasibat) hesabatlarının tarixindən sonrakı hadisələr həmin hesabatlarla əhəmiyyətli təsir göstərsə, bu hadisələr işçi vərəqlərdə öz əksini tapmalıdır.

Maliyyə hesabatları (mühasibat uçotu) məlumatlarının təqdim olunduğu tarixlə auditin aparıldığı tarix arasında əhəmiyyətli vaxt fasiləsi olarsa, audit prosedurları əhəmiyyətli nəticələrə səbəb olan hər hansı insidentin baş verməyəcəyinə adekvat əminlik yaratmalıdır.

Bu siyasətlərin İcraiyyə Şurası bu siyasətlərin idarə heyətinin rəhbəri və idarəetmə nümayəndəsi tərəfindən həyata keçirilməsinə cavabdehdir.

3. İşçilərin nizam-intizamı;

Aşkar edilmiş çatışmazlıqların dərəcəsindən asılı olaraq, direktor müavini və ya audit orqanının rəhbəri öz hesabatı əsasında əməliyyat müqaviləsində nəzərdə tutulmuş aşağıdakı məhdudiyyətləri qoya bilər:

- Xəbərdarlıq, xəbərdarlıq və ya töhmət;
- Performansın yaxşılaşdırılması üçün əlavə tələblər;
- Maaş artımı;
- İşdən çıxarıldı.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Hazırda respublikamızda audit xidmətinin və mühasibat uçotunun inkişafında heyvandarlıq təsərrüfatının xüsusi çəkisi üstünlük təşkil edir.

Audit xidmətinin və mühasibat uçotunun heyvandarlıq təsərrüfatlarında inkişafının təmini üçün bu sahədə yüksək ixtisaslı və peşəkar auditorların hazırlanması, auditin planlaşdırılmasının düzgün təşkilinin aparılması, sənədləşdirmənin və uçotun düzgün, tam və dolğun məlumatlarla yazılması, bu istiqamətdə əsaslı tədbirlər hesab edilir.

Dissertasiyada maliyyə şəffaflığının təminatçısı olan auditin məqsədi və nəticələri, daxili nəzarət sisteminin səmərəliliyinin optimallaşdırılması problemləri ətraflı təhlil olunaraq, sistemləşdirilmiş və bu problemlərin aradan qaldırılması üçün mövcud zərurət və istiqamətlər müəyyən edilmişdir.

Tədqiqat işində “Auditor xidməti haqqında” respublika Qanunun təkmilləşdirilməsi zərurəti əsaslandırılaraq, heyvandarlıq təsərrüfatlarında auditin aparılmasının düzgün planlaşdırılması və təklifi ilə bağlı məlumatlar verilmişdir. Eyni ilə mühasibat uçotu üzrədə “Mühasibat uçotunun aparılması qaydaları” ilə bağlı qərara minmiş yeni qanunun müvafiq şərtləri detallı şəkildə şərh edilmişdir.

Ölkədə auditor xidmətinin Kələbəcər rayonu üzrə son dövrlərdə heyvandarlıq təsərrüfatlarına nisbətdə irəliləyişləri müasir dövr baxımından qənaətbəxş qiymətləndirmək olar, çünki auditin regional inkişafı rayonlar üzrə sosial-iqtisadi inkişaf problemləri ilə əlaqəli surətdə tədqiqat işində qeyd edildiyi kimi normativ-hüquqi, metodoloji baza fonunda zəruri stimullaşdırıcı tədbirlərin həyata keçirilməsinə diqqət yetirməlidir.

Dissertasiya işində mühasibat uçotu və auditin təşkili və planlaşdırılması, başa çatdırılması, müasir tələblərə cavab verən inkişaf prosesində iqtisadiyyat və cəmiyyət üçün əhəmiyyəti verilmişdir.

Tədqiqat sahəsində aparılan geniş və multidissiplinar tədqiqatlar müasir tələblər nəzərə alınmaqla auditor xidmətinin və mühasibat uçotunun təşkili və planlaşdırılmasının təkmilləşdirilməsi yolunu, ilkin uçotun stimullaşdırılması,

əməliyyatların sənədləşdirilməsi və sənəd dövriyyəsinin təkmilləşdirilməsi, heyvandarlıq təsərrüfatlarında auditin təşkilinin metodiki və praktiki qaydaları, onların təcrübədə tətbiqi mexanizmini əhatə etmişdir.

Audit, ilk növbədə, müstəqil (kənar) auditor üçün işin formasına nəzarət etmək, audit nəticələrinin mahiyyətini heç kimin müdaxiləsi və ya təzyiqi olmadan işin maliyyə hesabatlarının subyektləri olmadan daha obyektiv və düzgün müəyyən etməyə icazə verən bir prosedir.

Audit, cəmiyyətdə maliyyə şəffaflığının təmin edilməsinə söykənir, tərəflər arasında maliyyə əlaqələrinin düzgün qurulmasına imkan verir. Buna görə də cəmiyyət həyatında auditə olan tələbat durmadan artır və günümüzdə də artmaqdadır və bu, bir tərəfdən, özünü tənzimləmə tendensiyasında, maliyyə münasibətlərində biznes tərəfdaşları arasında qarşılıqlı əlaqələrin inkişafının inamla aparılmasına əsaslanır.

Dissertasiya işinin nəznində auditorlarla auditor xidmətindən istifadə edənlər (müşətilər) arasında münasibətlərin iki istiqamətdə inkişafına şahid oluruq: birincisi qanunla məcburi audit yoxlamalarından keçməli olan subyektin fərdi sahibkarı olan təsərrüfat subyekti, ikincisi isə auditordur.

İstənilən halda auditor xidməti yalnız tələb və təklif əsasında idarə olunur və bu yanaşma auditor xidmətinin yüksək keyfiyyətdə olmasını təmin edir, auditor xidmətini əla seçim edir və auditin keyfiyyətini təmin edir. Bu mənada auditin ümumi audit sistemi ilə bağlı tədqiqatların və məsələlərin təşkili, bu baxımdan bazarın inkişafı baxımından və auditorun fəaliyyəti və praktiki təcrübə problemlərinin təmin edilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Azərbaycan Respublikası Auditorlar Palatasının həyata keçirdiyi tədbirlərə uyğun olaraq bazar infrastruktur sistemini öyrənərək, auditin rolunu heyvandarlıq təsərrüfatlarında ardıcıl olaraq yüksəltmək üçün əlverişli zəmin yaradır.

Beləliklə, dünya miqyasında maliyyə nəzarətinin geniş formada yayılmış və mütərəqqi forması olan auditin (auditor xidməti) olduğu kimi, onun Azərbaycanda da tətbiqi əsasəndə heyvandarlıq təsərrüfatlarında tətbiqi gülmünüzdə həyati əhəmiyyət kəsb etməyə başlayıb.

Təkliflər:

1. İlk növbədə daxili nəzarət sistemi genişləndirilməli, audit işinin daha səmərəli olması üçün tədbirlər görülməlidir;

2. Heyvandarlıq sahəsində uçot və audit sistemi geniş şəkildə təkmilləşdirilməlidir. Hazırda sahə nəzarəti sisteminə daha çox diqqət yetirilməli, təftiş nəzarətinin, xüsusən də audit nəzarətinin hərtərəfli genişləndirilməsi və inkişafı müasir dövrün mühüm məsələsi kimi həll edilməlidir;

3. Bugünkü şəraitdə müəssisə və qurumların mühasibat və maliyyə idarəçiliyi və auditi, təsərrüfat-maliyyə fəaliyyəti və onların prinsipləri daha da təkmilləşdirilməlidir;

4. Ölkəmizdə maliyyə və maliyyə idarəçiliyində şəffaflıq mühiti, bütün iqtisadi və maliyyə fəaliyyətlərində obyektiv və qərəzsiz məlumat əldə etmək kimi imkanları genişləndirməliyik;

5. Audit daxili nəzarətə və şirkətin daxili nəzarət sisteminə müasir yanaşmanın bir hissəsi kimi təqdim olunan maliyyə əməliyyatlarının dəqiq, əlçatan, tam, hərtərəfli və dəqiq olmasını təmin etməklə aktiv və mühasibat uçotu konsepsiyalarının təhlükəsiz olmasını təmin edir. Dəqiq maliyyə hesabatlarının vaxtında hazırlanması səmərəliliyin qiymətləndirilməsidir.

6. Sərbəst zonada, xüsusən də Kəlbazar rayonunun dağlıq ərazilərində heyvandarlıq üçün böyük potensial var. Dövlət yardımı ilə yetişdirilən mal-qaranın sayının artırılması üçün yeni təsərrüfatların yaradılması, yaxınlarını itirmiş ailələr, o cümlədən şəhid ailələri, veteran ailələri üçün heyvandarlıq layihələrinin hazırlanması, qoyunçuluq üçün heyvandarlıq, arıçılığın inkişafı, xırda heyvandarlıq kooperativ sistemi və s. sahələr olduqca mühümdür. İdeyamız mərhələli yanaşmaya üstünlük vermək olardı. Və bu təklifləri pulsuz öyrənmək ictimaiyyət üçün daha rahat olacaq.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

Azərbaycan dilində

1. "Mühasibat uçotu haqqında" Azərbaycan Respublikasının 1995-ci il 24 mart tarixli 998 nömrəli Qanunu, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Heydər Əliyev, Bakı şəhəri.
2. "Mühasibat uçotu haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanununda dəyişikliklər edilməsi barədə 4 may 2018-ci il tarixli 1140-VQD nömrəli Azərbaycan Respublikasının Qanunu, link: <https://e-qanun.az/framework/39069>
3. "Kənd təsərrüfatı kooperativlərində auditin aparılmasına dair təlimat", Azərbaycan Respublikası Auditorlar Palatası Şurasının 2017-ci il 30 iyun tarixli 288/3 nömrəli qərarı ilə bəyənilmişdir.
4. "Kənd Təsərrüfatının İqtisadiyyatı" elmi-praktiki jurnalı, 2020-ci il, 213 səh, link: <https://atm.gov.az/pdf/magazine/4.pdf>
5. Abbasov İ.M., Məmmədov İ.A., Cabbarov A.S. (2017), "Mühasibat uçotu (sahələr üzrə)", dərslik, Bakı, Elm, 424 səh.
6. Abbasov Q.Ə. "Mühasibat uçotunun nəzəriyyəsi", Bakı, 2009-cu il.
7. Abdulov Ş.V., Əhmədov U.B. (2009), "Kənd təsərrüfatında mühasibat (maliyyə) uçotu", Bakı, Qanun, 358 səh.
8. Ailə və fermer təsərrüfatlarında ilk uçotun təşkili və maliyyə fəaliyyətinin təhlilinə dair Tövsiyələr, Bakı, 2003, 42 səh.
9. Atakişiyev R., Fətullayev R. (2017), "Aqrar sektorda uçotun təşkili və alternativ maliyyələşmə", Bakı, Elm, 46 səh.
10. Auditin keyfiyyətinə daxili nəzarətin həyata keçirilməsi haqqında Təlimat, Bakı, 2016, 8 səh.
11. Azərbaycan Respublikası Auditorlar Palatası Şurasının 2017-ci il 30 iyun tarixli 288/1 nömrəli qərarı, link: https://audit.gov.az/uploads/Shura_288_1_metodik_gosterish.pdf
12. Azərbaycan Respublikası Auditorlar palatası, "Auditin keyfiyyətinə daxili nəzarətin həyata keçirilməsi haqqında Təlimat", Bakı, 2016, 8 səh.

13. Bədəlov Q. “Auditin əsasları fənni”, Bakı, 2017, 155 səh.
14. Əhmədov İ.V., İsgəndərov F.B., Nadirov F.T., Hacıyev M.M., Məmmədov N.T., Hacıyev R.M. (2003), “Fermer təsərrüfatlarında mühasibat uçotu”, Bakı, Aqro-Məsləhət Mərkəzinin nəşri, 245 səh.
15. Əzizova X.C. (2016), “Məhsulun maya dəyərinin kalkulyasiyası” dərs vəsaiti, Bakı, Elm, 242 səh.
16. Əzizova X.C. “Məhsulun maya dəyərinin kalkulyasiyası”, dərs vəsaiti, Bakı, 2016, 242 səh.
17. Fətullayev R. “Beynəlxalq mühasibatlığa giriş (IFRS əsasında)”, II nəşr, Bakı, “Nurlar” Nəşriyyat Poliqrafiya Mərkəzi, 2016, 352 səh.
18. Müəssislərin mühasibat uçotunun hesablar planı və onun tətbiqinə dair təlimat, “Tərəqqi MMC”, Bakı, 2003, 310 səh, link:<http://www.muhasib-az.narod.ru/qanun/telimat/muassisalarin.pdf>
19. Rzayev Q. (2006), “Mühasibat uçotu və audit”, Bakı, Elm, 298 səh.

Türk dilində

1. Altınol T. (2006), “Avrupa Birliyi ortak tarım politikasına yönelik tarım salmuha sebeveri ağı (FADN) incelenmesi”, İzmir, 142 s.

İnternet resursları

1. <http://idp.gov.az/az/news/1013>
2. <http://kelbecer-ih.gov.az/page/3.html>
3. <http://maliyye.gov.az/static/129/maliyye-hesabatlarininbeynelxalq-standartlari>
4. <http://www.e-qanun.az/framework/10562>
5. <http://www.e-qanun.az/framework/11177>
6. <http://www.e-qanun.az/framework/11254>
7. <http://www.e-qanun.az/framework/13241>
8. <http://www.e-qanun.az/framework/31986>
9. <http://www.e-qanun.az/framework/34909>

10. <http://www.e-qanun.az/framework/9236>
11. <http://www.e-qanun.az/framework/9418>
12. <https://president.az/az/articles/view/28927>
13. <https://com-roseltorg.ru/az/sberbank/teoriticheskie-aspekty-po-uchetu-produkcii-zhivotnovodstva-pervichnyi-uchet/>
14. <https://e-qanun.az/framework/3048>
15. <https://e-qanun.az/framework/33348>
16. <https://e-qanun.az/framework/39080>
17. <https://fins.az/kelbecerin-aqrar-potensial/>
18. <https://innab.org/mh10-balans-hesabati/>
19. <https://president.az/az/articles/view/53224>
20. <https://report.az/ask/kelbecer-azerbaycani-aqrar-sahede-regionun-muhum-olkesine-cevirecek/>
21. <https://www.azmuhasib.com/index.php?id=53>
22. https://www.stat.gov.az/menu/4/e-reports/az/05/005_p.php#
23. <https://yasonstudio.ru/az/coins/uchet-gotovoi-produkcii-zhivotnovodstva-uchet-realizacii-produkcii-zhivotnovodstva-uchet-priobreteniya-i.html>
24. <https://e-qanun.az/framework/5458>

Cədvəllərin siyahısı

Cədvəl 1: 2025-ci ildə Kəlbəcər rayonu üzrə heyvandarlıq məhsulları istehsalının proqnozu.....	19
Cədvəl 2: Maliyyə sənədlərinin və hesabatlarının hazırlanması.....	33
Cədvəl 3: Əməliyyat jurnalının forması.....	37
Cədvəl 4: Baş kitabın forması.....	38

Şəkillərin siyahısı

Şəkil 1: İnvartarlaşdırılmanın qarşısında duran vəzifələr.....	25
Şəkil 2: Mühasibat uçotunun səmərəli təşkili üçün qaydalar.....	29
Şəkil 3: Maliyyə hesabatlarının yoxlanılması zamanı auditin məqsədi.....	47
Şəkil 4: Auditin planlaşdırılması zamanı auditin ümumi prinsipləri.....	51

Sxemlərin siyahısı

Sxem 1: MHBS-lara uyğun olaraq maliyyə hesabatlarının hazırlanmasının bəzi üstünlükləri.....	44
---	----

Qrafiklərin siyahısı

Qrafik 1: Fermer təsərrüfatlarında ikili yazılış üsulu ilə mühasibat uçotunun təşkili və ya maliyyə hesabatlarının hazırlanması mərhələlə.....	37
---	----